

XI BOB. DARS TA'LIMIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM NIMA?

Kichik yoshdagi o'quvchilar ta'limi — alohida bilimlar tizimi emas, balki dunyo to'g'risidagi, jamiyat va insonning undagi o'rni to'g'risidagi umumlashtirilgan, yaxlit tasavvurdir. O'qitish natijasida bolada o'ziga xos dunyoqarash, qurilma sxemasi tarkib topishi kerak. Bu sxemada aniq fan bo'limlari muayyan o'ringa ega bo'ladi.

Olimlar va uslubchilarning ko'p yillik tadqiqot ishlari kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining xarakteri hamda fikrlash va bilish imkoniyatlari xususidagi eskirgan qarashlarni bartaraf etishga yordam berdi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning tartibli fikrlash qobiliyatlari ilgari o'ylanganidan ancha yuqori ekan. Bu boshlang'ich ta'lim mazmunini ko'zda tutishga, kichik yoshdagi o'quvchilarni o'qitish jarayonida nazariy bilimlar rolini oshirishga, o'qitish vazifalarini tushunishga yordam beradi. Faqat bilim va malakani puxta o'zlashtirishni ko'zda tutish kishilarni qoniqtirmay qo'ydi. Endi o'quvchilarning ruhiy va jismoniy quvvatlarini oshirish, ularni umumiy kamolotini ta'minlash zaruriyati paydo bo'ldi.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari nazariy bilimlarining kuchayishi, ularning aqliy faoliyati, mantiqiy fikrlashining rivojlanishi o'qitishning rivojlantirish prinsipiga asoslangan.

Rivojlantiruvchi ta'lim nima o'zi, u qanday bo'lishi kerak?

Pedagogika o'zining butun taraqqiyoti davrida o'qitishning yanada mukammalroq va yanada samaraliroq usullari yoki tizimini izlash bilan rivojlanib bordi. Maktabda o'qitishning sifatsiz ekanligi va ta'limning barcha bo'g'inlarida mutaxassislarning past darajada kasb tayyorgarligi muammosini hal eta oladigan usullarni izlab topishni asosiy vazifa qilib qo'ydi. Programmalashgan va muammoli (problemali) ta'limni birinchi o'ringa chiqarish, aqliy harakatlar yoki ish o'yinlarini bosqichli shakllantirish nazariyasi asosida muayyan tizim hosil qilish pedagogik missiyaning eng mashhur bo'lgan rivojlanish bosqichlaridir.

Asosiy talab shuki, ta'lim jarayoni hamisha tugallangan bo'lishi zarur.

O'qitishning boshlanq'ich davrida (1—4-sinfda) ta'lim mazmuni o'quvchilar tomonidan umumiy qonuniyatlarga binoan o'zlashtiriladi:

idrok — tushunish (anglash) — qabul qilish (reproduktiv faoliyatda — yodda tutish) — yangi sharoitlarda foydalanish.

Rivojlantiruvchi ta'lim sharoitida idrok etishning o'ziga xos tomoni o'quvchining o'zlashtirilmagan sohani (muammoni) — tenglashtirish, taqqoslash, qonuniyatlarni aniqlash, qo'yilgan muammolarni hal etishning turli yo'llarini izlash, tanlangan o'quvchi uchun optimal bo'lgan usulni amaliy tarzda o'zlashtirishdagi faol faoliyat paytidagi o'quvchining subyektiv holati hisoblanadi, va nihoyat, faoliyat natijasi sifatida o'quvchi axborotni o'zlashtiribgina qolmay, ijtimoy izlanishga va natijalardan qoniqishga aloqadorlik hissinı sezadi, anglaydi.

Axborotni tushunishni uch bosqichga bo'lish mumkin, ular bolaga kelajakdagi bilimida yaxlit mazmunıy tayanch bo'lib hisoblanadi:

1. Butunlik va qismlarning nisbatan degan falsafiy tushunchaning asosiy g'oyasi. Matematikada qo'shish qoidasining aniq ma'nosi birinchi sinf bolalariga noaniq, intuitiv tushunish asosida beriladi: qo'shish — bu hammasini birga yig'ish, qismlarni yaxlit qilib yig'ish.

Birinchi sinfda bunday nisbatni tushunish asosida sonlar tarkibini, shuningdek, umumlashgan modelga qo'shuv harakati qonunlarini, qo'shishning va ayiruvning noma'lum komponentlarini topish qoidalarini (shu jumladan, tenglamalarni yechishda ham) vazifa — sxema modeliga asoslanib, qo'shuv va ayiruvga oid oddiy masalalarni yechishni ham ko'rib chiqish mumkin.

B+MkK

K — aylana (butun) — aylantirib chiz.

M+BkK

B — katta (qism) — tagiga chiz.

K—MkB

M — kichik (qism) — tagiga chiz.

O'qituvchi o'z-o'zidan ravshan ko'rinib turuvchi, joylashtirilgan qonun ma'nosini tushuntirishi shartmi? Qo'shilayotgan, ayrilayotgan narsani topish qoidasini tushuntirish kerakmi? Agar tushunarli bo'lsa, qismni izlash nima uchun kerak? Kichrayayotganni topish qoidasini yodda saqlash kerakmi, ravshan bo'lsa, butunni izlab nima qiladi? Metodik tavsıyanomalarda bular ilgari ifodalangan. Unga, asosan, birinchi sinf o'quvchilari osonlik bilan tenglamalarni (butun va qismni topish asosida) yecha oladilar, muntazam ravishda komponentlar nomini va ularni topishni o'zlashtiradilar.

Qo‘shish va ayirishga oid oddiy masalalarni yechishda yuqorida eslatilgan usulni tanlash modeli paydo bo‘lgandan keyin „Sxemaga qara. Nimani izlash lozim, butunnimi yoki qismni?“ degan savolga javob izlanadi.

Boshqa holda, sonlar bilan ishlashda yo birdaniga butun son bilan yoki qismlar bo‘yicha (sonni qo‘shish, ayirish, ko‘paytirish, bo‘lish) bajarish mumkin. Zero, ko‘pgina amallarda harakat prinsipi umumiydir.

$60 \cdot 2$	$60 : 2$	$16 \cdot 6$	$60 : 5$	1205
$90 \cdot 3$	$90 : 3$	$23 \cdot 3$	$54 : 3$	12 butun, 5 birlik
$200 \cdot 4$	$200 : 4$	$18 \cdot 4$	$92 : 4$	1 ming, 8 birlikni

darhol ko‘paytiramiz, son summasi bilan almashtiramiz, bo‘lamiz $\rightarrow$ (ko‘paytiramiz, bo‘lamiz) $\rightarrow$ qismlar bo‘yicha.

Kengroq olib qaralsa, ushbu „butun“ va „qism“ kategoriya-laridan o‘qituvchilar boshlang‘ich ta‘limning barcha fanlarida foydalanishlarini ko‘ramiz. Masalan, nutq (butun) gaplardan (qismlardan) tashkil topadi; gap (butun) so‘zlardan (qism) tarkib topadi va hokazo. Har qanday matnni qismlarga bo‘lish mumkin. Biz atrof-olamdagi hodisalar bilan tanishganda ham butun va qism turdosh nisbatini o‘rganamiz.

Butun va uning tarkibiy qismlari degan umumiy mohiyatni aniqlash atrofimizda ko‘rilgan bir qator hodisalarda atrof-olamdagi bir qator kuzatilgan hodisalarda butun va uning tarkibiy qismlari degan umumiy mohiyatni aniqlash bolaga olam muayyan bir umumiy qonun asosida qurilgan, degan tushunchani beradi.

2. *Falsafaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuniyatining paydo bo‘lishi tufayli*, boshlang‘ich maktabda ham har qanday hodisaning aks (teskari) tomoni bor, degan narsani his qilishga, tushunishga, ko‘rishga imkon beryapti. Amaliy holatlarda (tortmoq—itarmoq, chizmoq—o‘chirmoq, qo‘ymoq—olmoq...), matematik amallar va nisbatlarda (qo‘shish — ayirish, ko‘paytirish — unga teskari bo‘lish, ko‘p — oz, keng — tor), misollarda, nisbatlarda, ona tili darslarida til hodisalarida (antonimlar), adabiy qahramonlarni tavsiflashda, jonli va jonsiz tabiat munosabatlarida bola tili bilan aytiladigan „Birisiz ikkinchisi bo‘lmaydi“ mazmunidagi ushbu qonunning mujassamligini ko‘ramiz.

Adabiyotda bir xil adabiy qahramonlarning oliyjanoblighi va boshqalarning zaifligi ko‘rinishi uchun, ularning o‘ziga xos tomonlarini ko‘rsata olishi uchun shart-sharoitlar zarur bo‘ladi. Ayni bir qahramon ba‘zan uning ijobiy tomoni ham, ba‘zan salbiy tomoni ham aks ettiriladi, shu sababli ularga bir xil tavsifni

taqash to'g'ri bo'lmaydi. Hayotdagi har bir hodisa (eng betarafi ham) hamisha kim uchundir yaxshilik bo'lib ko'rinishi, kim uchundir yomonlik bo'lib ko'rinishi mumkin.

Farzandlarimiz qachonlardir bunday narsalar to'g'risida o'ylab ko'risharmikan? 89-, 110- maktabdagi birinchi sinf o'quvchilari allaqachon „yaxshi-yomon“ o'yinini o'ynashgan. Bu tajribadan ko'rinadiki, bolalar o'yin usulini o'z hayotiga tezda kiritadilar va bu ularning axloqiy xatoliklardan saqlanishga, o'z so'zi va xatti-harakatlarida shoshma-shosharlik qilmaslikka yordam beradi.

Yuqorida ko'rsatilgan ta'lim texnologiyasidan foydalanib, matematika darslarida misollar zanjirini yechib, teskari operatsiyalar tizimini tuzish, tekshirib chiqish va ayni chog'da, bir tenglamani yechib, unga teskarisini tuzish va yechish mumkin. Bu o'z-o'zini tekshirish usulining bir shaklidir.

3. *Qayta o'zgartirish g'oyasi.* Dunyoda hech narsa izsiz ketmaydi. Bironta hodisadagi qaysidir o'zgarish o'z ortidan oqibatini olib keladi. Matematikada bu tadqiqotlar turli-tuman materiallar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Komponentlar o'zgarishiga qarab natijalar o'zgarishini kuzatilganda, yechilgan masala bilan qo'shimcha ishlashda undan keng foydalaniladi (agar masalada ...o'rniga murakkablashgan tenglamalar yechishga o'tishda, yechim va javob qanday o'zgarishi mumkin?)

$$(x - 8 = 12 \rightarrow x - 8 = 36 : 3 \rightarrow x - 4 \cdot 2 = 36 : 3).$$

Qayta o'zgartirish g'oyasi o'quvchilarning o'zlariga ma'lum bilimlardan qochib, o'zlari uchun yangi bo'lgan masalani kутishga, yechib ko'rishga imkon beradi.

23	23	23	123
+16	+17	+18	+418

Dars mavzusi: „Bosqichlarga o'tish orqali yozma qo'shish usullari“.

$$48 : 2 \rightarrow (40 + 8) : 2$$

$$648 : 2 \rightarrow 648 : 2$$

$$748 : 2 \rightarrow 748 : 2$$

O'quvchilar bunga o'xshash tadqiqot faoliyatini mantiqiy urg'uni aniqlash va gapda so'z tarkibini aniqlash vazifalarida, deformatsiyalangan matnni (testni) tiklashda amalga oshiradilar.

Tabiatshunoslikda sabab-oqibat aloqalarining aniqlanishi, bu — hayotning boshqa sohasida ayni shu falsafiy mohiyatni namoyon etishdir.

Albatta, taklif etilayotgan dalillar ko'pgina o'quvchilar uchun kutilmagan narsa bo'lishi mumkin va ularni boshlang'ich sinflar ish tajribasida maqbul deb hisoblagan kishilar esa fanlararo aloqalar va umumlashtirishlarni qayta ko'rib chiqishlari kerak bo'ladi.

O'QUVCHI BILIMINI TEKSHIRISH VA BAHOLASH TEXNOLOGIYASI

Ta'lim usullarini klassifikatsiyalash (tasniflash) o'quvchilar bilimini va ular faoliyatining xususiyatini tekshirish faoliyatni to'g'ri yo'lga qo'yishni ko'zda tutadi. O'quvchilar bilimini tekshirish va baholashdan maqsad o'quvchilar bilimini sifatini, rivojlantirish darajasini ta'minlash va ularni rag'batlantirishdan iborat bo'lib, bilim olishga qiziqishini takomillashtirishdir.

Bilimlarni tekshirish va baholashdagi asosiy kamchiliklar:

- uning vazifalarini (funktsiyalarini) noto'g'ri tushunish;
- ta'lim jarayonida uning rolini asossiz ko'tarib yuborish;
- tekshirish va baholashning darsda asosiy maqsadga aylanib qolishi;
- bilimlarni tekshirish va baholashda bir xil texnologiyadan foydalanish;
- baholarni qo'yishda subyektivizmga yo'l qo'yish va aniq, asoslangan mezonlarning yo'qligi;
- o'quvchilar bilimini tekshirish va baholashda bu jarayonni nazorat qiluvchi, ta'lim-tarbiya beruvchi muhim funksiyani bajarishni unutmaslik kerak.

Bu nazorat qiluvchi uchun asosiy funksiya bo'lib, ta'lim beruvchi va tarbiyachi yordamchi funksiyadir. Biroq tekshirish maqsadi va ko'rinishi turlicha bo'lganda, bu uch funksiya turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, tekshirishning yakuniy imtihon shaklini oladigan bo'lsak (uni o'tkazish usullari turlicha bo'lishi mumkin), bunda nazorat qilish funksiyasi ustunlik qiladi (ta'limga vaqt qolmaydi).

O'rganilayotgan materialni o'zlashtirish bo'yicha joriy tekshirish olib borilsa, bu holatda ta'lim beruvchi funksiyasi ustun bo'lishi kerak. Tarbiya berish funksiyasi ham ustun bo'lishi mumkin, masalan, o'qituvchi ba'zi o'quvchilarni sistemali ishlashga o'rgatishga intiladi, baho bilan rag'batlantirib, ularning ruhiy xususiyatlariga (irodasini rivojlantirish, xotirani mustahkamlash va h.k.) ta'sir etishga harakat qiladi, me'yoridan ortiqcha o'ziga bino qo'yish holatlarida bahoga qat'iy yondoshib ish ko'riladi.

Umuman olganda, baho xolis (obyektiv) bo'lishi zarur esa-da, biroq o'z tabiatiga ko'ra hamisha noxolis (subyektiv)dir.

Ushbu funksiyalarga muvofiq o'quvchilar bilimini tekshirish va baholashning aniq usullari tanlanadi.

Tekshirishning ko'p qo'llaniladigan ikki xili mavjud: ular joriy va yakuniydir. Joriy tekshirishning hammaga ma'lum turlari quyidagilar: og'zaki so'rashning har xil shakllari, yozma uy vazifalarini tekshirish, yozma nazorat (mustaqil) topshiriqlari. Biroq, bunday an'anaviy shakllar bilan bir qatorda, turli perfokartalar yordamida tekshirish, kompyuter yordamida topshiriq bajarilishini tekshirish ham qo'llanilyapti.

Tekshirishning o'ziga xos shakli o'quvchilarni o'qituvchi tomonidan kundalik, muntazam kuzatib turishdir. Tekshirishning turli-tuman shakllari o'ziga xos dars bosqichi kabi faqat an'anaviy „so'rash“ jarayonidagina emas, balki butun dars mobaynida qo'llaniladi.

O'qituvchi darsga tayyorlanishda tekshirishning zarur shakllarini izlash va uni qo'llash eng muhim vazifa ekanligini unutmasligi kerak. Kimdan, qachon, qancha o'quvchini tekshirish, qanday savollar bilan, qanday vositalar orqali so'rash va baholash — bularning barchasiga o'qituvchi darsga tayyorlanishda alohida e'tibor bermog'i lozim.

Shu bilan bir qatorda, o'quvchilar o'z o'rtog'ining bilimi so'ralayotganda ular nima bilan shug'ullanishi zarurligi haqida ham o'ylashi kerak bo'ladi. Har bir o'qituvchining o'z nazorat tizimi bo'lishi lozim. Bu tizim ishning turli-tuman vositalari va usullarini qamrab olishi, o'quvchilar o'qituvchining o'z muvaffaqiyatlari, bilimlarni o'zlashtirish darajasi va sifatini hamisha tekshirib turishini tushunsinlar.

Tekshirish shakllari maktablarimiz ta'lim jarayoniga xos bo'lgan, o'quvchilarni bilimlarni faqat o'zidan qabul qilishi, reproduktiv faoliyatini tashkil etish bilangina tugamasligi lozim. Nazorat (tekshirish) shakllarini tanlashda o'quvchilarning individual xususiyatlarini e'tiborga olish muhimdir.

Yakuniy yozma ishlarga alohida talab bilan qarash zarurdir. Ularni o'qituvchi o'quv materialini ko'pchilik o'quvchilar o'zlashtirib olganiga ishonch hosil qilgandan so'ng o'tkazish mumkin. Bunday ishlar o'quvchilar uchun asosli bo'lib, ularda o'z kuchlariga ishonch xususiyatini shakllantirishga yordam beradi, aks holda esa o'qitish jarayoniga qiziqishi pasayadi.

Bilimlarni tekshirishning yozma va ogʻzaki shakllari toʻgʻrisida gapirilganda, ularning har biri oʻziga xos xususiyatga ega ekanligini va oʻz vazifasi borligini aytib oʻtish darkor. Ogʻzaki shakli — savolni tez idrok etish (reaksiya) koʻnikmasini hosil qilish, oʻquvchilar xotirasini rivojlantirishga yordam beradi. Yozma tekshirish esa mantiqiy mushohada (fikrlash)ni samarali kengaytiradi, javoblarda aniqlik koʻproq boʻlishiga oʻrgatadi. Soʻnggi yillarda oʻquvchilar bilimini va rivojlanish darajasini aniqlash maqsadida turli test shakllaridan keng foydalanilmoqda.

Bilimlarni baholashga qoʻyiladigan talablar. Oʻquvchilar bilimini baholashga qancha xolis munosabatda boʻlinsa, u oʻquvchilarni shuncha ragʻbatlantiradi. Qoidaga koʻra baho oʻquvchining darsdagi xulq-atvoriga mukofot yoki jazo sifatida emas, balki bilimi darajasi va xususiyatiga qoʻyilishi kerak. Bahoga qoʻyilgan talablar optimal (oshirib yuborilmagan ham, pasaytirib yuborilmagan ham) boʻlishi lozim. Baholarni „oshirish“ oʻquvchilar rivojlanish darajasini, bilimini pasaytiradi. Shu bilan birga, juda katta talab qoʻyish ham zararli boʻlib, oʻquvchining oʻqishga boʻlgan qiziqishini soʻndiradi. Oʻqituvchining oʻquvchilarga baho qoʻyishda salbiy munosabatiga yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Zero, oʻquv predmetiga muvofiq keladigan dastur baholashning eng xolis mezoni boʻlishi zarur.

Maktablarimizda bilimlarni baholash oʻzgarishsiz qolmadi. 1935-yilgacha uch ballik baho qoʻyilgan boʻlib, u „juda qoniqarli“, „qoniqarli“ va „qoniqarsiz“ baholar edi.

Oʻsha paytdan bugungi kungacha mavjud boʻlgan besh ballik tizim joriy etildi. Bu tizimga koʻra „aʼlo“ (besh) — dastur talablariga toʻliq hajmdagi bilimlarni egallagan oʻquvchiga qoʻyiladi;

„yaxshi“ (toʻrt) — dastur talablarini toʻla hajmda arzimasi kamchiliklar bilan (masalan, materialni bayon etish mantiqi buzilgani va boshqalar) oʻzlashtirgan oʻquvchiga qoʻyiladi.

„qoniqarli“ (uch) — oʻquvchining bilim darajasi juda past boʻlib, unga keyingi materialni oʻrganishida ilgarilashiga yordam beradigan bilim hajmiga qoʻyiladi;

„qoniqarsiz“ (ikki) — oʻquvchi oʻzidagi juda past bilimi bilan ilgarilashiga qodir boʻlmasa qoʻyiladi;

„yomon“ (bir) baho oʻquvchi hech narsani bilmaganda qoʻyiladi. Bu soʻnggi baho juda kam qoʻllanib, uning mazmuni deyarli „ikki“ bahoga tengdir.

Bilimlarni baholashda xolislikni (obyektivlikni) saqlagan holda, baʼzi holatlarni ham nazarda tutish lozim: masalan, joriy yoki yakuniy bilimlar baholanadi (yozma ish, chorak bahosi va b.),

o'quvchining intilishi, uning o'quv ishlaridagi barqarorligi va h.k. O'quv fanining xususiyatlarini, ba'zi bo'limlar, ularning aloqadorligini o'zlashtirish holatini nazardan qochirmaslik zarur.

O'quvchilar bilimini tekshirish va baholashning an'anaviy tizimi jiddiy nuqsonlarga ega, negaki u ta'limiy, tarbiyaviy, diagnostik va rag'batlantirish funksiyalarini zarur darajada amalga oshirmaydi. Modomiki, shunday ekan, undan voz kechish yoki uni yanada takomillashgan shakliga almashtirish maqsadga muvofiq emasmi?

Ehtimol, bahoning jazolash vazifasidan xalos bo'lgan o'quvchilar yaxshiroq o'qish va ta'limiy burchlariga ancha vijdonan munosabatda bo'lar edilar. Bugungi kunda o'quvchilarning o'zlari bahoga qanday munosabatda bo'lyaptilar? Boshlang'ich sinflardagi o'quvchilarning 98 foizi baho saqlanishi zarurligini aytadi. Bahoni bekor qilish o'qitishga bo'lgan qiziqishni oshirishga, o'qitishni ichki shakllantirishga yordam beradi, degan fikr ham o'zini oqlamadi.

O'rta va yuqori sinf o'quvchilarining o'quv faoliyatini baholash zarurligini qayd etganlar soni boshlang'ich maktabdagidek bo'lishga ishonamiz, albatta.

Baholarni bekor qilish maqsadga muvofiq emasligi bir qiziq psixologik tadqiqotdan ham ma'lum. Amerikalik psixologlar o'quvchilar o'quv faoliyati natijalariga baho ta'sirini aniqlashga qaror qildilar. Eksperiment maqsadiga ko'ra, bir sinfda o'quvchilar muayyan vaqt davomida javoblarining aniqligi va to'liqligiga e'tibor qilmay, faqat maqtaldi. Boshqa sinfda faqat tanqid qilindi, uchinchisida esa biron-bir baho berilmadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bilish faoliyati maqtalgan sinflarda eng yuqori yutuqlarga erishilgan, eng yomon natija o'quv faoliyati tanqid qilingan sinfda emas balki bilish faoliyati sira baholanmagan sinfda vujudga keldi. O'qituvchining o'qitishga bo'lgan havasi qanchalik ko'p bo'lmasin, bilish faoliyatining ichki motivlari qay darajada shakllangan bo'lmasin, u hamisha tashqi motivlashtirishga, tashqaridan maqtash va qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladi. Bola ko'z o'ngida o'qituvchi qanchalik ahamiyatli, obro'li bo'lsa, uning maktabda, asosan, baholash va baholarda aks etuvchi maqtovlari shunchalik qadrlil va ahamiyatli bo'ladi.

Pedagogik baholash bilimni dastur talablari va ta'lim andazalariga qiyoslab aniqlabgina qolmay, balki o'quvchilar bilim faoliyatini motivlashtiradi va rag'batlantiradi.

Yuqoridagilardan xulosa shuki, bahoni bekor qilish pedagogik jihatdan ham, psixologik jihatdan ham o'zini oqlamaydi. Bunday qator kamchiliklari bo'lsa-da, besh ballik baho tizimiga muqobil xili topilganicha yo'q. Shuning uchun gap uni takomillashtirish, o'quvchilar bilimini baholashda xatoga yo'l qo'ymaslik haqida borishi kerak.

O'QITUVCHINING XATOLARI

O'qituvchilar bilimini baholashda eng jiddiy xatolardan yana biri turli guruhlariga subyektiv yondashishdir. Bu o'qituvchi tomonidan ayni bir javob uchun, ayni bir ish uchun turli o'quvchilarni baholashdagi tafovutlarda aks etadi. Tafovutlar ba'zan ikki ballgacha tushadi. Yillar o'tishi bilan o'qituvchidan o'quvchilarning turli guruhlariga nisbatan muayyan tasavvur va unga muvofiq holda munosabat shakllanib boradi. Bu narsa o'zlashtirgan va o'zlashtirmagan o'quvchilarga munosabatda yorqin namoyon bo'ladi. O'qituvchilar bir xil o'quvchi (o'zlashtirayotgan)larni doim maqtaydilar, boshqa (o'zlashtirmayotgan)larni hamisha koyiydilar. Buning ustiga o'zlashtirmayotganlarga, odatda, o'zlashtirgan sinfdoshlariga nisbatan tez-tez va qattiq tanbeh beradilar. Yanglish munosabat yana shunda namoyon bo'ladiki, o'qituvchilar yaxshi o'zlashtiruvchilarga nisbatan yomon o'zlashtiruvchi o'quvchilarni javob berishga kam taklif etadilar. Javobni o'ylash uchun ularga juda oz vaqt beradilar.

Mana bunday vaziyatga e'tibor qiling. Doska yonida past o'zlashtiradigan o'quvchi javob bermoqda. Ishonchsiz, o'rinsiz gapirmoqda. Bunday holatda o'qituvchining munosabati qanday bo'ladi? U o'quvchi gapini shartta bo'lib, unga „ikki“ qo'yadi va joyiga o'tqizadi: „Sen yana dars tayyorlamabsan“, „Sen hech odam bo'lmaysan“, „Senga o'rgatsa ham, o'rgatmasa ham befoyda ekan“, deb uni izza qiladi.

Endi boshqa vaziyatni ko'raylik. Doska oldida yaxshi o'zlashtiruvchi o'quvchi bugungi darsga tayyorlanmay kelib, ishonchsiz holda javob beryapti. O'qituvchi bunday vaziyatda o'zini qanday tutadi?

U o'quvchiga yordam berib, kamchiligini to'ldiradi yoki unga javobni o'ylashi uchun imkon beradi. Ko'rinib turibdiki, bu ikki vaziyatda o'qituvchi qarshisida yaxshi va yomon o'zlashtiruvchi bola turganiga qarab, o'zini turlicha tutyapti. Har xil bolaga bunday munosabat oldindan vujudga kelgan tasavvurning namoyon bo'lishi hisoblanadi. Keltirilgan misolda subyektiv munosabat

namoyon bo'ladi. O'qituvchining bunday munosabati esa maktab bahosining ta'limiy, tarbiyaviy va rag'batlantiruvchi funksiyasini pasaytiradi.

Amerikalik pedagog Blumning fikricha, hatto o'quvchilar nutqi sur'ati ham o'qituvchi bahosiga ta'sir etar ekan. Bu narsani maxsus o'tkazilgan quyidagi tadqiqotdan ham bilish mumkin. Tabiatshunoslik fanidan o'quvchi qiz bir xil materialni ikki marta gapirib bergan. Avval 16 daqiqada, keyin esa 24 daqiqa davomida. Javoblar video tasmasiga yozib olindi. So'ngra 81 nafar o'qituvchi sekin aytilgan va tez aytilgan materialni baholashdi. Tez aytib berilgan materialning o'rtacha bahosi 3,38 ball bilan, sekin so'zlab berilgan materialning o'rtacha bahosi 2,5 ball bilan baholandi.

Tadqiqot mualliflarining xulosasi shuki, ko'pgina o'qituvchilar uchun nutqning tez sur'ati chuqur bilim va katta qobiliyatdan darak berar ekan.

O'qituvchi o'quvchining tez yoki sekin nutq sur'ati materialni bilishi yoki bilmasligi belgisi emasligini fahmlaydi. Vazminlik, bir ish turidan ikkinchisiga sekin o'tish sovuqqon mijozdagi o'quvchiga savolni tushunib olishi va unga javob tayyorlashi uchun ko'proq vaqt talab etiladi. Bunday o'quvchiga javob uchun qiziqqon mijozga nisbatan ko'proq vaqt kerak bo'ladi. O'qituvchi esa sovuqqon o'quvchining vazminligini mutlaqo boshqacha tushunadi. Turli mijozga (temperamentga) mansub bo'lgan o'quvchilarga nisbatan xato qilish umumiy baholash tizimining kamchiligi emas, balki o'qituvchining shaxsiy (subyektiv) xatosi, aniqrog'i, o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini bilmasligi natijasidir.

Maktab amaliyotida ko'pgina o'quvchilarni bir-biriga qiyoslashadi, birining yutug'ini ikkinchisiga o'rnak qilishadi. O'qituvchi yaxshi o'qiy olmagan o'quvchiga qarab: „Qaragin, Tohir qanday yaxshi o'qiydi!“, degan kinoyali so'zlar bilan uni izza qiladi. Bu o'quvchiga ruhiy jihatdan yomon ta'sir qiladi, oqibat u o'qishdan bezadi.

Bolalarni bir-biri bilan shunday va umuman taqqoslash maqsadga muvofiqmi? Bunday taqqoslash past o'zlashtiruvchi o'quvchilarning o'qishga qiziqishini kuchaytirishga yordam beradimi? Xuddi shu sohada psixologik tajriba o'tkazildi. O'quv yili davomida sinfda har bir o'quvchini o'zi bilan qiyoslab, o'qituvchi o'quvchining o'zlashtirish darajasi haqida uning o'zigagina aytdi. Boshqa sinfda esa bir o'quvchining yutuqlari, imkoniyatlari bir xil, lekin shaxsiy sifatleri bilan boshqa natijalarga erishgan, boshqa o'quvchining yutug'i yoki muvaffaqiyatsizligi bilan qiyoslandi.

Uchinchi sinfda bolalar umuman taqqoslanmadi. O'quv yili oxirida o'quvchilari bir xil qobiliyatli, lekin o'qishga turlicha munosabati tufayli o'quv faoliyatida turli natijalarga erishgan bolalar sinfi eng yaxshi hisoblanadi. Bu yerdagi taqqoslash bolaning o'sishini pasaytirmagan, aksincha, yaxshi natijalarga erishishi mumkinligini ko'rsatgan.

O'quvchi o'zini o'zi bilan qiyoslagan sinfda ijobiy natijalar qo'lga kiritildi. O'zlashtirayotgan va o'zlashtirmayotgan o'quvchilar taqqoslangan sinfda mutlaqo boshqacha manzarani ko'rish mumkin edi.

O'tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosaga kelishga yordam berdi. Bolalar bilimini shunday taqqoslash kerakki, unda bironi yuqori ko'tarib, boshqalarini yerga urmay, bolalarning eng yaxshi natijalarga erishuvini va o'z shaxsini takomillashtirishini qo'llab-quvvatlasin.

Umuman olganda, bolalarni bir-biri bilan taqqoslash, birini ikkinchisiga ibrat qilib ko'rsatish — pedagogik tomondan ham, axloq-odob tomondan ham mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Darhaqiqat, tarbiyaning insoniy yo'nalishi bolani qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishni va ularning o'zini rivojlantirish kamolotga yetkazish uchun shart-sharoit yaratishni ko'zda tutadi.

O'qituvchi tomonidan o'quvchilar bilimini baholashda yo'l qo'yilgan xatolar faqat baho komponentlarining o'zgarishiga emas, balki butun o'quv-bilish faoliyatining o'zgarishiga olib keladi, ular bu tizimga xos bo'lgan kamchiliklarni kuchaytirib, uni kamsuqum va yoqimsiz qilib qo'yadi.

O'quvchi o'z-o'zini baholaydi. O'quvchilar bilimini tekshirish va baholash masalasi to'g'risidagi munozaralar, ularni takomillashtirishning yangi shakllarini izlash, aksariyat hollarda noto'g'ri yo'nalishda olib borilyapti. Albatta, 10 ballik baho tizimini joriy etish yoki bahodan umuman voz kechib, tekshirishning turli shakllaridan, chunonchi, sinov, imtihon, testlarni qo'llash mumkin. Lekin o'quvchi va uning bilish qobiliyati o'qituvchi bahosining obyekti bo'lib qolaveradi.

Maktab bahosini takomillashtirishning eng samarali yo'li o'quvchi bilimini baholash komponentining faol subyektiga aylantirishda. Zero, pedagogning bahosi o'quvchining o'zini o'zi baholashga o'rgatish lozim, yana yaxshisi, baholashning bu ikki ko'rinishini uyg'unlashtirish muhimdir.

O'z-o'zini baholashni ta'minlovchi yo'llar qaysi? O'quvchilarning o'z-o'zini baholash ko'nikmasini paydo qilish uchun birinchi navbatda ularni o'z bilish faoliyatini baholashga jalb etish lozim. O'z-o'zini baholash quyidagi usullar bilan vujudga keladi:

1. Boshqalar bajargan ishni o'quvchi tomonidan, ya'ni o'quvchilarning o'zaro baholashi. Sinfdoshining ishi to'g'risida axborotning mavjudligi o'zini o'zi baholash faoliyatiga ijobiy ta'sir qiladi.

2. Ishni bajargan o'quvchi o'ziga o'zi baho qo'yadi. So'ng uning ishi o'qituvchi tomonidan baholanadi, ikkala baho qiyoslanib, birinchi bahoning obyektivlik darajasi aniqlanadi.

Yana boshqa usulni ham taklif etish mumkin. Og'zaki javobdan so'ng o'qituvchi javob berayotgan o'quvchidan o'ziga qanday baho qo'yish mumkinligini so'raydi. Keyin sinfga murojaat qilib, o'rtoqlarining javobini ballar bo'yicha baholashni iltimos qiladi. Biroq, o'zini o'zi baholashni shakllantirish uchun o'quvchilarni baholash faoliyatiga jalb etish kifoya qilmaydi. Ya'ni, o'quvchilarni shunday mezonlar bilan qurollantirish kerakki, o'quvchilar ular bilan baholash va o'zini o'zi baholashni amalga oshirsinlar.

O'quvchi o'zining (o'rtog'ining) bilimlarini baholash uchun berilgan namuna mezon nisbatini (o'lchashni) bilishi zarur. O'z harakati yoki ish natijalarini mezon bo'yicha taqqoslab, u o'z faoliyatini baholashga o'rganadi.

O'qituvchi bahosidan so'ng o'zini o'zi baholashga o'tish o'quvchini o'qitishning faol subyekti qilishda juda muhimdir. O'qitishda o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri, bu — o'quvchilar bilish faoliyatini boshqarish hisoblanadi. Undan kelib chiqib, u o'quv-bilish faoliyatini rejalashtiradi, maqsad qo'yadi, uni motivlashtiradi, nazoratni boshqarish va baholashni amalga oshiradi. O'quvchi muayyan mezonlar asosida o'zining bilish faoliyatini baholashi zarur va o'quvchi qanchalik tez-tez o'zini baholash bilan shug'ullansa, u shunchalik ishonch bilan o'qitish subyekti bo'lib boradi.

Savol va topshiriqlar

1. Dars ta'limida rivojlantirish texnologiyasi nimalardan iborat?
2. O'quvchilarning bilimini baholash texnologiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. O'quvchi bilimini tekshirish va baholash texnologiyasi prinsiplarini ayting.
4. O'z-o'zini baholash haqida ma'lumot bering.
5. O'quv usul va yo'llari nima, ularning mazmuni nimadan iborat?
6. O'quv usullarini aniq klassifikatsiyalash (tasniflash)ga misollar keltiring, uning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

XII BOB. TA'LIM QONUNIYATLARI VA QOIDALARI

PRINSIP TUSHUNCHASI

„Prinsip“ soʻzining maʼnosi xulqning, xatti-harakatning asosiy qoidasi, yetakchi gʻoya demakdir. Taʼlim qonuniyatlari (prinsiplari) bu — oʻqitish jarayoniga qoʻyiladigan talablar yigʻindisidir.

Biz, hatto, turmushda ham „bu odam prinsipli“ deymiz va bunda oʻsha odamning oʻziga xos qoidalariga, oʻzining prinsiplariga muvofiq ish koʻrishini nazarda tutamiz. Agar kishining xatti-harakatlarida qatʼiy qoidalar boʻlmasa, uni „prinsipi yoʻq“ deb hisoblaymiz.

XV — XVI asrlardagi mashhur olimlar bilishning asosiy qonuniyatlari faqat oʻqitishning emas, balki axloqiy tarbiyalashning ham yetakchi asosi sifatida qaraganlar.

Forobiy „Namunali taʼlim“ haqidagi risolasida oʻquvchilar oʻzlashtirishi lozim boʻlgan materialni eng yaxshi yoʻsinda bayon qilish masalasiga alohida toʻxtalib, bu ishning ikkita turini tavsiya etgan: ularning biri bevosita sezishga yaqin narsalarni oldingi oʻringa qoʻyishdan va ikkinchisi aqlga yaqin narsalarni olgʻa surishdan iboratdir. U oʻzining fikrini tushuntirib shunday yozgan: „Aql oʻz harakatini avval seziladigan narsalarga, keyin esa aqlga muvofiq yoʻsinda, yaʼni xossalarni sintez qilishga yoʻnaltirishi maʼqul“.

Ibn Sino asarlarida ham didaktikaning prinsiplariga, xususan, koʻrsatmali oʻqitishga qiziqish bilan qaralgan. Ibn Sino inson dastlabki oʻquv mashgʻulotlarida buyumning tashqi xossasini oʻrgansa, oʻsha buyumni va uning tasvirini koʻrib chiqsa, oʻzi mustaqil holda bilimlarni oʻzlashtira oladi, deb hisoblagan. Olim inson haqiqatan mavjud narsalarni yoki ularning tasvirini idrok etishi tufayli unda obyektiv voqelikni toʻgʻri aks ettiradigan tasavvur shakllanishini uqtirgan.

Sharqshunos olim Kindiyning fikricha, insonda ijobiy sifatlarni tarkib toptirishning eng zarur omili uning aql kuchini rivojlantirishdir. Aql kuchi rivojlanmasa, inson umr boʻyi Arastuning kitoblarini oʻqisa ham, ularda ifodalangan fanlarning birontasini oʻzlashtira olmaydi. Bunday odam har qancha urinsa-da, faqat boshqalarning gaplarini takrorlab bera oladigan boʻladi. U hech narsaning mohiyatini tushunmaydi va oʻzlashtira olmaydi. Kindiy

ana shu fikrlarini bayon qilar ekan, o'qitishning ilmiyligi va ong-liligi qoidasini nazarda tutgan.

Pedagog olimlarning yuqoridagi fikr-mulohazalarini umum-lashtirib, xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, o'qitish prinsiplari yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish maqsadlariga muvofiq o'qitishning xarakterini belgilaydigan asosiy yetakchi qoidalardir.

Mana shu prinsiplar qayerdan kelib chiqqan? Ularni kim, qachon va qanday vaziyatlarda ifodalagan?

Prinsiplarni ifodalashga olib kelgan asosiy manba, o'qitish amaliyoti, o'qituvchilarning keyinchalik anglangan, umumlash-tirilgan va tarqalgan tajribasi hamda topilmalaridir.

Biz ijtimoiy rivojlanishga ko'ra o'qitish prinsiplarining o'zga-rishini e'tirof etgan holda an'anaviy ta'riflarni saqlash, ularga faqat zamonaviy maktabning ahvolini aks ettirish zarurligi uchun bosh-qacha mazmun baxsh etish, xususan, yangi maktabga xos ayrim qoidalarni kiritish tarafdorimiz. Masalan, „Umumiy ta'lim maktabi konsepsiyasi“ hamda „Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi“ga muvofiq, butun o'qitish va tarbiyalash tad-birlari ta'limni insonparvarlashtirish hamda demokratlashtirish talablariga bo'ysunishi sababli demokratik qonunlarga, shaxsga in-soniy munosabatlarga asoslangan tarbiyalovchi va kamol toptiruv-chi ta'limning birligi yetakchi qoida bo'lib qoldi.

O'qitishning prinsiplaridan uning qoidalari kelib chiqadi va ular u yoki bu prinsiplarning xususiy qoidalarini aks ettiradi. Masalan, o'qitishning ko'rsatmalilik prinsipi ta'limning ko'rsatmali qo'llanmani hozirlash, o'quvchilarni uni idrok etishga tayyorlash, qo'llanmani ko'rsatish va tahlil qilish kabi qoidalarini taqozo etadi.

O'qitishning tizimlilik prinsipi quyidagi qoidalardan iborat: yangi o'zlashtirilgan bilimlarni ilgari olingan bilimlarga bog'lash, materialni qismlari bo'yicha bayon qilish, o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash va hokazo. O'qitish prinsipi butun ta'lim jarayo-niga tarqaldi, ta'limning qoidasi faqat ana shu jarayonning ayrim tomonlari va zvenolaridir.

Y. A. Komenskiy o'zining „Buyuk didaktika“ asarida didak-tikaning prinsiplarini ishlab chiqqanidan boshlab, ularni deyarli barcha pedagog olimlar ko'rib chiqdilar, lekin o'qitish prinsipla-rining soni va mazmunini belgilash xususida hozirgi kungacha bir fikrga kelingani yo'q. Xatto Ilyina, Ogorodnikov, Boldirov, Shu-kina va boshqalar yaratgan darsliklarda ham mazkur prinsiplar-ning soni har xildir.

PRINSIPLARNI TANLASHGA UMUMIY YONDASHISH

Prinsiplarning soni 6 tadan 11 tagachadir. Didaktika tadqiqotchilaridan ayrimlarining asarlarida turli prinsiplar tavsiya etilgan. Masalan, M. I. Skatkin uzluksiz ta'lim tamoyilini hisobga olib, o'qitishning mustaqil bilim olishga o'tish prinsipi joriy etilishini taklif qiladi, shuningdek, o'qishga ijobiy munosabatni shakllantirishga katta e'tibor berib, ta'lim ijobiy asosda olib borilishi prinsipini maqsadga muvofiq deb biladi. Y. K. Babanskiy didaktikaning yangi yo'nalishlaridan biri — optimallashtirish nazariyasini ishlab chiqib, mana shu nazariyaning amaliy yo'nalishini aks ettiradigan uchta yangi prinsipini tavsiya qiladi. Bular esa: 1) ta'limning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy, reproduktiv va izlanishli, shuningdek, boshqa metodlar hamda usullarini to'g'ri birlashtirish; 2) ta'limning dars, darsdan tashqari, shuningdek, umum-sinf, guruhii va yakka tartibdagi shakllarini to'g'ri birlashtirish; 3) o'quvchilarning o'qishga ijobiy munosabatini kuchaytirish, ularda bilishga qiziqishni, bilimlarga ehtiyojni tarkib toptirishdan iboratdir¹. Bu prinsiplar hali barqaror prinsiplar tizimiga kirgani yo'q, lekin tajribali pedagoglar pedagogikaning tegishli mavzulari va bo'limlarini o'tishda ulardan foydalanmoqdalar.

O'QITISHNING YETAKCHI QOIDALARI

O'qitishning har xil prinsiplari tavsiya etilgan va etilayotgan bo'lsa ham, lekin barcha tadqiqotchi-didaktlar uchun bir qator umumiy prinsiplar mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

1. O'qitishning tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi prinsipi.
2. Ilmiylik, tizimlilik va izchillik.
3. Ta'limning amaliy hayot bilan bog'lanishi.
4. Onglilik va faollik.
5. Ko'rsatmalilik.
6. Tushunarlilik.
7. Puxtalik.

Barcha predmet o'qituvchilari hamma sinflarda ana shu prinsiplarga rioya qilishlari kerak. Ammo predmetlarning mazmuniga, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga, ko'rsatmali qo'llanmalar mavjudligiga bog'liq holda prinsiplarning nisbati hamda mazmuni

¹ Ю. К. Бабанский. Принцип обучения в современной образовательной школе. — Народное образование. 1979. №2.

o'zgaradi. Masalan, ko'rsatmalilik prinsipi tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida tajribalarni namoyish etish bo'lsa, tilni o'qitishda grammatika jadvallarini ko'rsatish, doskaga yozish, sxemalarni chizish va hokazolardan iborat bo'ladi.

Lekin har qanday predmetni o'qitishda jonli mushohada, ya'ni narsa va hodisalarni muayyan idrok etish, fikrlash prinsiplariga amal qilish, boshqacha aytganda, nazariy xulosalarni tushunish va bilish, ularni hayotda qo'llay olish zarur.

ILMIYLIK, TIZIMLILIK VA IZCHILLIK PRINSIPI

Maktab ta'limiga qo'yiladigan ilmiylik talabi xalq ta'limi to'g'risidagi barcha qonunlar, „Umumiy ta'lim maktabi konsepsiyasi“ hamda „Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi“ da ifodalangan yetakchi talabdir. Hozirgi kunda, ya'ni fan va texnika rivojlangan, ilmiy bilimlar, mustaqil davlatni qurish va uni rivojlantirishning har xil amaliy masalalarini hal qilishning zarur shartiga aylanayotgan davrda mazkur prinsipni amalga oshirish nihoyatda muhimdir.

Ilmiylik prinsipi maktab ta'limi mazmuniga fanda aniq rasmiylashtirilgan o'quv materiallarini kiritishni (bu talab maktab dasturlari va darsliklarini taqqoslashda, o'qituvchi har bir dars uchun material tanlashda hisobga olinadi), o'quvchilarni o'z yoshlariga mos ilmiy tushunchalar bilan qurollantirishni talab qiladi. Dastur va darsliklarda esa ana shunday tushunchalarni o'zlashtirishning tartibi ifodalanadi. Bu tartibga jiddiy rioya etish hamda o'quv jarayoniga faqat fanlarda qabul qilingan ta'riflarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

Ilmiylik prinsipi o'qituvchidan o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqiga alohida e'tibor berishni, u yoki bu masalalarni ilmiy asosda tushunishdan hech qanday chekinishga yo'l qo'ymaslikni, ilmiy tushunchalarni va so'zlarni to'g'ri qo'llashni talab qiladi.

Tabiat hodisalarini (momaqaldir, chaqmoq, shamol, qor, yomg'ir va hokazolarni), shuningdek, jamiyat hayotida eng muhim o'zgarishlarni ilmiy jihatdan aniq bayon qilish katta ahamiyatga molikdir.

Bolalar ta'limning dastlabki yillaridanoq ishning ratsional usullarini: reja asosida hikoya qilishni, o'qilgan narsalardagi asosiy fikrni topa olishni, isbotlay bilishni, o'quv materialini anglagan holda yodlashni o'zlashtirishlari kerak.

Mazkur prinsip fanning tarmoqlari barq urib rivojlanayotgan hozirgi kunda alohida ahamiyatga molikdir. Shuning uchun o'qituvchi har bir darsga tayyorlanishda darslik va o'quv qo'llanmalaridan tashqari, fanlarning so'nggi yutuqlari yoritilgan vaqtli matbuot vositalaridan ham foydalanishi lozim. Bunda boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni zamonaviy fanlarning yutuqlari bilan tanishtirish kerakmas, degan fikrni ma'qul deb bo'lmaydi. Bino-barin, bolalarga berilgan barcha nazariy ma'lumotlar va ular o'rgangan qoidalar ilmiy bilishning hozirgi rivojlanish darajasiga zid kelmasligi lozim. Ta'limning ana shunday yo'lga qo'yilishi o'quvchilar maktabning yuqori sinflariga o'tish bilan ularni qayta yo'naltirish va qayta o'qitish zaruriyatini bartaraf etadi.

O'qituvchi bolalarga fanning so'nggi yutuqlari haqida so'zlab berishi, bilimlar tizimi asosidagina fanni o'rganish mumkinligini tushuntirishi lozim. Y. A. Komenskiy va I. G. Pestalossi o'z davrlaridayoq bilimlarni o'rganish uchun ularning navbatdagi har bir zvenosi o'zidan oldingi zvenolarga asoslanishi, yangi bilim ilgari o'zlashtirilgan bilimlarga jiddiy mantiqiy tartibda bog'lanishi zarurligini ishonarli tarzda isbotlaganlar.

Bilimlarni tizimli bayon qilish nimani anglatadi? Bilimlarni tizimli bayon qilish — ularning yangisini ilgari o'tilgani bilan bog'lash, shu orqali o'quvchilarning tushuncha va tasavvurlari doirasini kengaytirish hamda chuqurlashtirish, materialni qismlari bo'yicha o'rganish, ularning asosiy jihatlarini, umumiy g'oyasini alohida ifodalash bilan o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini yo'nalishga solish va rivojlantirish, ularga mustaqil holda tahlil qilishni, o'zlashtirilgan ma'lumotlarni tizimga solish va umumlashtirishni o'rgatishdir.

O'qituvchining bilimlarni tizimli bayon qilishi o'quvchilarga o'quv predmetining tuzilishi va mantiqini chuqurroq tushunish, fanning bosh g'oyasi va asosiy qoidalarini ajratish, tabiat va jamiyat hodisalari o'rtasidagi ichki bog'lanishni aniqlash imkonini beradi.

O'qitishning jiddiy tizimliliği muvaffaqiyatli olg'a borishning garovi bo'lib, fikrlarni tartibga soladi, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishni osonlashtiradi hamda yaxshilaydi, voqelikni to'g'ri bilishni ta'minlaydi, aql, iroda va xarakterni rivojlantiradi.

O'qituvchi o'quvchilarga talablar qo'yishda ham, ularning bilimlari, ko'nikmalari, malakalari va xatti-harakatlarini baholashda ham, fikr-mulohaza yuritishda ham izchillik ko'rsatishi kerak.

O'qitishning izchilligi faqat o'quv materiallarini joylashtirishda qat'iy tizimni emas, faqat yangi bilimlar berishda, o'tilgan materiallarni mustahkamlash va tekshirishda tafakkurni jiddiy va batartib rivojlantirishning emas, balki ilgari o'rganilgan bilimlarni doimiy ravishda takrorlashni, ulardan keyingi mashg'ulotlarda yangi ma'lumotlar va hodisalarni tushuntirish, ularni taqqoslash uchun, turli masalalarni hal qilish uchun foydalanishni ham talab qiladi.

Yuz yil muqaddam ta'limda yaqindan uzoqqa, oddiydan murakkabga, osondan qiyinga, ma'lumdan noma'lumga qoidasi vujudga kelgan. Bu qoida ham tizimlilik prinsipining mohiyatidan iboratdir.

TA'LIMNING AMALIY HAYOT BILAN BOG'LANISH PRINSIPI

Biz o'quvchilarimizni hayotga, jamiyat qurilishida qatnashishga tayyorlaymiz. Shuning uchun ta'lim amaliy hayot bilan bog'lanishi kerak. Hozirgi paytda nazariyani amaliy hayot bilan bog'lash prinsipi alohida ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, uni ta'lim-tarbiya ishining hamma yo'nalishlarida amalga oshirish zarur.

Forobiy har qanday fanni ikki qismga, amaliy va nazariy qismlarga ajratgan. Mana shu qismlarni qisqacha sharhlashda ulardan hayotda foydalanish imkoniyatlarini hisobga olgan. Uning amaliy va nazariy qismlarga bergan ta'riflaridan ta'limni amaliy yo'nalishda olib borish va hayotga, kishilarning kundalik faoliyatiga bog'lash fikri tug'iladi.

Nazariyani amaliy hayot bilan bog'lash prinsipini ro'yobga chiqarish uchun quyidagi tadbirlar amalga oshirilishi kerak:

a) o'rganiladigan materialni o'quvchilarning shaxsiy tajribasi va kuzatishlari bilan, quyi sinflarda esa ularning o'yinlari bilan bog'lash darkor, chunki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'qitish albatta o'yin faoliyatini talab qiladi;

b) ta'limni atrofdagi hayot bilan, yangi jamiyatni qurish amaliyoti bilan bog'lash;

d) nazariyani amaliyot bilan fanning rivojlanishi jamiyatning ehtiyojlariga bog'liqligini yoritadigan qadamjolariga sayohatlar shaklida bog'lash;

e) nazariy va amaliy yo'sindagi turli masalalarni hal qilish va topshiriqlarni bajarish, laboratoriya ishlari bilan shug'ullanish va ishlab chiqarishga doir mavjud bilimlar asosida amaliyotlar o'tkazish hamda ularning natijalarini albatta tekshirish;

f) o'quvchilarning unumli mehnati, ya'ni ijtimoiy-foydali ishlarni o'zlariga mos shakllarda yo'lga qo'yish.

Mazkur prinsip, xususan, mehnat tarbiyasi va ta'limi jarayonida yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Ta'limda o'quvchilarning ongliligi va faolligi prinsipi talabiga ko'ra o'qitish o'quvchilar ilmiy bilimlarni va ularni amalda qo'llash usullarini ongli hamda faol o'zlashtiradigan, o'quv faoliyati ularning ijodiy tashabbuskorligi va mustaqilligini, tafakkuri, nutqi hamda dunyoqarashini shakllantiradigan yo'sinda tashkil etilishi kerak.

Ta'limdagi onglilik o'quvchilar o'z faoliyatlarining aniq maqsadlarini tushunishini, dalillar, hodisalar, jarayonlar va ularning o'zaro bog'liqligini anglashni va o'zlashtirgan bilimlaridan amalda foydalana olishini bildiradi. Shuningdek, ta'limning ongliligi o'quvchilarning o'qishga mas'uliyatli munosabatda bo'lishini, o'qituvchi bergan topshiriqni o'z vaqtida va aniq bajarishga intilishini ham anglatadi.

O'quvchilarning faolligi ular sinfda, laboratoriyada ijodiy materiallarni o'rganayotganlarida, topshiriqlarni, ijodiy ishlarni bajarayotganlarida namoyon bo'ladi. Mana shu xildagi ishlar va har xil topshiriqlar o'quv faoliyatida o'quvchilarning mustaqilligini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Bunda o'quvchilarning faqat adabiyotlar bilan ishlashi yoki turli ta'limiy topshiriqlarni bajarish emas, balki ularning mustaqil fikrlashni o'rganishi, doimiy ijodiy izlanishga intilishi, o'zini uzluksiz nazorat qilishi, bitirgan ishlarning natijalarini mustaqil holda to'g'ri baholashi ham nazarda tutiladi.

Onglilik va faollik prinsipini amalga oshirish o'quvchilarga o'rganiladigan predmet yoki bo'limning maqsadi va vazifalarini tushuntirishdan hamda amaliy ahamiyatini yoritib berishdan boshlanadi.

O'quvchilarning bilish faoliyati ularning darsdagi hissiy idroki va amaliy ishlari, o'qituvchining gaplari orqali amalga oshadi. O'quvchilarning bilish faoliyatida o'qituvchining og'zaki axboroti va o'quv adabiyotlarini mustaqil o'qish juda muhim rol o'ynaydi. Ta'limning onglilik prinsipi o'quvchilar yangi materialni idrok etishda faqat ta'riflarni aytib berishni emas, balki ularning muayyan hodisalarga, jarayonlarga bog'liq mazmunini tushunishni ham o'rganishlarini talab qiladi. Aks holda bilimlarda rasmiyatchilik vujudga keladi va o'quvchilar materialni quruq yodlaydigan va qayta so'zlab beradigan bo'lادilar, lekin uning mohiyatini tushunmaydilar va o'zlashtirgan ozmi-ko'pmi bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llay olmaydilar. Rasmiyatchilikning sabablaridan biri, o'qituvchining

materialni bir qolipda bayon qilishidir. Bunday holda o'quvchilar uning gaplarini ishonch bilan tinglaydilar va eslab qoladilar, lekin uni fikran tahlil qilmaydilar. Turli masalalarni qo'yish, ko'rsatmali qurollardan keng foydalanish va o'quvchilarni amaliy ishlarga jalb etish orqali ularni bilish faoliyatini kuchaytirish bilimlaridagi rasmiyatchilikning oldini olishning muhim vositasidir. O'quvchilarning yangi material bo'yicha bilimlarni tekshirib, uni qanchalik anglaganini va ilgari o'tilgan materialga qanday bog'laganini, uni amalda (har xil masalalarni hal qilishda, turli mashqlarni, mehnat topshiriqlarini bajarishda) qo'llay olishini aniqlash katta rol o'ynaydi.

Bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish o'quvchilarda ana shu bilimlarga ma'lum munosabatni, hissiy kechinmalarni tarkib topirishni ham o'z ichiga oladi. O'quvchilarning bilimlarni egallashga faol munosabati — ularning bilish faoliyatini yanada kuchaytiradi.

TA'LIMDA ONGLILIK VA FAOLLIK QOIDASI

1. O'quvchilarning o'quv faoliyatida o'z oldilaridagi maqsad va vazifalarning mohiyati hamda ahamiyatini, ya'ni o'zlari nima uchun o'qishlari kerakligini tushunishlari.

2. Bilimlarni o'zlashtirishga qat'iy intilish, ya'ni o'qishga ishtiyoq.

3. Fanni egallashga olib boradigan yo'llarni, ya'ni hozirgi zamon kishisi uchun zarur bilimlarni qaysi usullar bilan o'zlashtirish mumkinligini bilish.

4. Fanning faktlari hamda qonuniyatlarini ravshan va chuqur tushunish, o'quv materiallarining bola ongida qayta ishlanishi va uning o'z boyligiga aylanishi, olingan bilimlarni hayotda qo'llay bilish.

Onglilik prinsipining amalga oshishi, avvalo fan materialining ongda qayta ishlanishidan iborat bo'lib, bu jarayon shaxsda o'z nuqtayi nazari va ishonchi shakllanishining, ya'ni dunyoqarash va onglilik tarkib topishining zarur shartidir.

„Bilim“ va „ishonch“ har xil tushunchalardir. Biz, masalan, bir kishi haqida „e'tiqodli, o'zining nuqtayi nazariga ega, mustaqil fikrlaydi“, desak, boshqa kishi to'g'risida „nimani eshitsa, nimani o'qisa, ishonaveradi, o'zicha fikr yuritmaydi“, deymiz. Demak, ular bir xil kishilar emas.

Donolardan biri ta'kidlaganidek, ishonchni saxiy odamlardan olib yoki kitob do'konidan xarid qilib bo'lmaydi, uni xuddi ovqat oshqozonda hazm bo'lganidek, har kim o'zining kallasida mustaqil holda vujudga keltirishi kerak.

Bilimlar ishonchga aylanishining yagona yo‘li o‘quv materia-
lining o‘quvchilar ongida qayta ishlanishidir.

O‘qituvchining vazifasi o‘zlashtirilgan bilimlar ishonchga aylanishini ta‘minlashdir va bunda o‘quvchilarning ta‘lim jarayonidagi faolligi juda muhimdir. Shunga ko‘ra pedagogikaning zarur muammolaridan biri darsda o‘quvchilarning bilishga doir ishlarini faollashtirishdir.

Dars jarayonida mazkur prinsip qanday qilib amalga oshirilishini ifodalash uchun ikkinchi sinf ona tili darsi misolida „predmetning belgisi“ mavzusini o‘rganish bo‘yicha ikkita misol keltiramiz.

1. O‘qituvchi ana shu mavzuni o‘tishda doskaga bir necha gapni ketma-ket yozadi, o‘quvchilar bilan ularga ma‘lum gapning bosh bo‘laklarini — ega va kesimini tahlil qiladi, so‘ngra o‘quvchilarning e‘tiborini gapning ikkinchi darajali bo‘laklariga — aniqlovchiga qaratadi. Ko‘rib chiqilgan misollar asosida xulosa chiqarib: „Gapning shunday ikkinchi darajali bo‘laklari borki, ular predmetning belgisini bildiradi va qanday? qanaqa? qaysi? so‘roqlariga javob bo‘ladi“, — deydi.

2. O‘qituvchi xuddi shularni boshqacha bayon qiladi.

Dars kirishdan boshlanadi: „Biz bugun grammatika bo‘yicha yangi mavzuni o‘rganamiz. Men mavzuni aytmayman, uni keyinroq o‘zlaringiz aytasizlar. Hozir men sizlarga bir matnni beraman, uni o‘qing va o‘ylab ko‘ring. Matnda aytilgan odam to‘g‘risida yaqqol tasavvur hosil qiling“. O‘qituvchi ana shu so‘zlarni aytib, doskaga bolalar biladigan qahramonning obrazi yozilgan plakatni osib qo‘ydi. Matnda ham aniqlovchilar tushirib qoldirilgandi. Mana o‘sha matn: „Men uning ... chehrasiga qaradim va u haqiqatan ham hech narsadan qo‘rqmaydi, deb o‘yladim. Shunday ... irodali va shunday ... so‘zlaydigan bola qorong‘ulikdan ham, bezorilardan va ... narsalardan ham qo‘rqmasligiga ishonch hosil qildim“.

O‘qituvchi o‘quvchilarga o‘ylab olish uchun biroz vaqt berdi va ulardan shu matnni o‘qib, o‘sha bola to‘g‘risida qanday tasavvur hosil qilishganini aytib berishlarini so‘radi.

O‘quvchilar qiynaldilar, ular juda qisqa yozilgan matndagi odamning qiyofasini tasvirlab bera olmadilar.

Shunda o‘qituvchi o‘quvchilarning diqqatini hikoyaning to‘liq matni yozilgan plakatga jalb qildi. O‘quvchilar ana shu ta‘rifdan qahramonning qiyofasini yaqqol ko‘z oldilariga keltirdilar. Shundan so‘ng o‘qituvchi ikkala matnni taqqoslashni va ularning farqi-

ni aytishni taklif qildi. O'quvchilar birinchi plakatda predmetning belgisini bildiradigan so'zlar yo'qligini aniqladilar.

Shunday qilib, o'quvchilarning o'zlari aniqlovchi nima ekanligi haqida xulosa chiqardilar. Bu esa ularni fikrlashga, faollik ko'rsatishga majbur qildi, bilimlarni ongli o'zlashtirishlarini ta'minladi.

KO'RSATMALILIK PRINSIPI

Bilishning birinchi pog'onasi — jonli mushohada, ya'ni tevarak-atrofdagi narsalar va hodisalarni idrok etishdir. Ko'rsatmalilik prinsipi idrok etishni osonlashtirishi va nazariy bilimlarni hayot, amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi. Bu prinsip o'rganilayotgan hodisalarga qiziqishni oshiradi, bilimlarni puxtaroq egallashga yordam beradi.

Ibn Sinoning qayd qilishicha, inson o'zining o'quv mashg'ulotlari boshlanishida, narsaning tashqi xossalarini o'rganishda, uning aslini va tasvirini ko'rib, o'zicha bevosita bilimlarni hosil qilishi mumkin. Har qanday fanda avvalo, narsalarning ta'rifi zarur. Ularning mavjudligini esa pirovard natijada isbotlash vositasida bilinadi, chunki ular mazkur fan aniqlaydigan hodisalardan iborat bo'ladi¹. Ibn Sinoning ana shu xulosasi o'qitishdagi ko'rsatmalilikning faqat bir jihatini yoritadi, xolos. Xulosada avvalo inson mavjud narsalarni yoki ularning tasvirlarini idrok etishi tufayli unda obyektiv voqelik to'g'risida tasavvur hosil bo'lishi va inson ularni to'g'ri aks ettirishi ta'kidlanadi.

Olimning ta'limotida ko'rsatmalilik tushunchasi idrok etishning har xil turlari — ko'rish, eshitish, sezish va hokazolar bilan bog'langan. Idrok etish tashqi sezgi orqali amalga oshadi va ushlab ko'rish bilan ham ro'y beradi. Ushlab ko'rish sezilgan narsaning issiqligi, sovuqligi, namligi, quruqligi, qattiqligi, yumshoqligi, og'irligi, yengilligi, shakli va hokazolarini bilish imkonini beradi. Teri va mushaklar sezgining qurolidir. Nervlar ana shu kuchni mushaklar va teriga yetkazadi.

Yan Amos Komenskiy „Buyuk didaktika“ nomli asarida „oltin qoida“ni ifodalagan. „O'quvchilar — deb yozadi u, — sezib idrok etishi mumkin bo'lgan narsalarni, albatta, sezgilar vositasi bilan, xususan: ko'rish mumkin bo'lgan narsalarni ko'z bilan

¹ **Абу Али ибн Сино.** Избранные произведения, Т—, I. Душанбе, Ирфон, 1980, 97—98- бетлар.

ko‘rib, hidi bor narsalarni hidlab ko‘rib, ta‘mini sezish mumkin bo‘lgan narsalarni — tatib ko‘rib, ushlab sezish mumkin bo‘lgan narsalarni ushlab bilib olishlari kerak... Birdaniga ko‘p sezgilar yordamida idrok etish mumkin bo‘lgan narsalarni, iloji boricha, bir necha sezgilar yordamida idrok etish lozim“.

Y. A. Komenskiy bu qoidaning uchta asosini ifodalagan:

Birinchidan, avval sezmagan narsasi haqida kishida bilim ham bo‘lmaydi. Shuning uchun ham o‘qitish narsalar haqida quruq mulohaza yuritishdan emas, balki narsalarni bevosita kuzatishdan boshlanishi kerak.

Ikkinchidan, bilimning to‘g‘ri va aniqligi ham faqat sezgilar-ning guvohligiga bog‘liq. Demak, bilim sezgilarga qanchalik ko‘proq tayansa, u shunchalik ishonchliroq bo‘ladi. Bolalarga haqiqiy va mustahkam ilm berish uchun, umuman, hamma narsani bevosita kuzatish va sezgilar asosida o‘qitilishi kerak.

Uchinchidan, sezgilar — xotiraning eng ishonchli vositasi. Agar kishi tuyani bir ko‘rgan bo‘lsa, bir marta qand yegan bo‘lsa, Rimga bir marta borib, uni diqqat bilan tomosha qilgan bo‘lsa, bulbul xonishini bir marta eshitgan bo‘lsa, bularning hammasi xotirada mustahkam qoladi va esdan chiqib ketmaydi.

Komenskiy o‘z mulohazasini mustahkamlash uchun Plavtning quyidagi fikrini keltiradi: „Eshitganini aytib beradigan o‘nta kishidan o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan bitta guvoh afzal“¹.

Y. A. Komenskiy xulosasi — o‘quvchini boshqalarning narsalar haqidagi kuzatishlari va guvohliklarini emas, balki o‘sha narsalarning o‘zini bilishga va tadqiq etishga o‘rgatish zarur.

Maktab amaliyotida ham tasdiqlanganidek, darsda o‘rgani-
ladigan hodisaning eng muhim tomonlarini aniq ifodalaydigan, ana shu belgilarni avval ajratishda, keyin guruhlashda, umum-
lashtirishda o‘quvchilarga xalaqit beradigan ortiqcha elementlardan xoli ko‘rsatmali qo‘llanmalardan, shuningdek, obrazli tasvirlar sxematik tasvirlarga uyg‘unlashgan holda, ya‘ni o‘quvchilarning fikrlashini muayyandan mavhumga oson yo‘naltiradigan qilib ish-
langan ko‘rsatmali qo‘llanmalardan foydalanish g‘oyat samarali tadbirdir. Boshlang‘ich sinflarda obyektlarning o‘zini namoyish etish yoki ular bilan bevosita tabiatda tanishish, darslarda narsa-
larning o‘zidan iborat tarqatma materialllarni qo‘llash maqsadga

¹ Y. A. Komenskiy. „Buyuk didaktika“, „O‘qituvchi“ nashriyoti. T., 1975, 174—175- betlar.

muvofigidir. Rasmi ko'rsatmali qo'llanmalar: manzara tasvirlari, diapozitiv va diafilmlarning samarasi kamroq bo'lsa-da, lekin ular orqali ham u yoki bu narsalar to'g'risida yaxlit tasavvurlar hosil qilish mumkin.

Aralash ko'rsatmali vositalar to'plami o'quv jihozlarining muhim elementi bo'lishi kerak. Ular dars vaqtlarida turli ko'rsatmali vaziyatlarni yaratish, tez o'zgartirish va birlashtirishda yordam beradi. Buning uchun rasmi materiallardan foydalaniladi yoki doskaga bo'r bilan rasmlar, chizmalar chiziladi va har xil yozuvlar bajariladi. Mazkur vositalar jumlasiga magnitlik taxta va flanelegraflar ham kiradi. Ularning didaktik imkoniyatlari bir xildir.

Shuni ta'kidlash lozimki, ko'rsatmali qurollarni, shu jumladan, ta'limning texnik vositalarini universallashtirish yaramaydi. Ular boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda beqiyos katta ahamiyatga molikdir, ammo o'quv jarayonida audiovizual qo'llanmalar, ahyon-ahyonda boshqa ko'rsatmali vositalardan foydalaniladi. Buning esa quyidagilardan iborat turli variantlari bor:

1. Dasturdagi ashyolarni qayta ishlash mavzusi bo'yicha kirish darsida o'quv filmini namoyish etish va keyingi darslarda kinokolsovkalar, kinofragmentlar, diapozitivlar, diafilmlar va jadvallarni qo'llash.

2. Mavzuning xususiy masalalarini diapozitivlar, diafilmlar, jadvallar, namoyish qilinadigan tajribalar, kinofragmentlar va kinokolsovkalardan foydalanib, ishlab chiqish.

Mazkur mavzu bo'yicha umumlashtirish darsida o'quv filmini ko'rsatish.

3. Darsda o'qituvchining tushuntirishi bilan birgalikda diafilmlar, diapozitivlar, kinofragmentlarni va darsning oxirida o'quv filmini namoyish etish.

4. O'quvchilarning tasavvurini kengaytirish, shakllanadigan tushunchalar mazmuni to'liqligini ta'minlash uchun ekran qo'llanmalarining bitta seriyasidan foydalanib, o'quv materialini ishlab chiqish va ularning boshqa to'plamini qo'llab, bilimlarni mustahkamlash.

Ko'rsatmali vositalarning turli didaktik vazifalari va imkoniyatlarini nazarda tutib, darsda ularni kompleks holda qo'llash talab qilinadi. Ana shu taqdirdagina darsning har bir bilish vazifasini hal qilishda eng yuqori samaraga erishish mumkin. Shular bilan birga, o'rganilayotgan hodisaning turli jihatlarini yoritish lozim bo'lgandagina har xil ko'rsatmalardan foydalanish o'zini oqlaydi.

Chunki mazkur jihatlarning har birini ko'rsatmalilikning ma'lum turi yordamida ishonarli tarzda va to'la yoritilishi mumkin. Ko'rsatmali vositalarni tanlashda ularning imkoniyatlarini har bir o'quvchi predmetining o'ziga xos xususiyati va har qaysi darsning mazmuni bilan taqqoslash zarur.

Ko'rsatmali qo'llanmalarda ko'rsatmalilikning quyidagi har xil turlaridan foydalaniladi:

1. Tabiiy ko'rsatmalilik o'quvchilarni mavjud obyektlar: o'simliklar, hayvonlar, minerallar va hokazolar bilan tanishtirishni taqozo etadi. Tabiiy ko'rsatmalilikni sinfda ham, ekskursiyalar paytida ham namoyish etish mumkin.

2. Hajmli ko'rsatmalilik — mavjud olamning hajmli aks etishidir. Bu esa fotosurat, rasm, diafilm va diapozitivlardan iboratdir.

3. Ovozli ko'rsatmalilik — tovush obrazlarini ifodalash uchun ovozli vositalardan foydalanish. Gramplastinkalar va magnitofon yozuvlarini eshitish, ovozli kino.

4. Ramziy va grafik ko'rsatmalilik — xaritalar, rejalar, sxemalar, chizma va diagrammalar. Ular mavjud voqelikni shartli umumlashgan ramziy ko'rinishda aks ettirish sababli fikrlashni rivojlantiradi.

Maktabda birinchi sinfdan o'ninchi sinfgacha ko'rsatmalilikning ana shu barcha turlaridan foydalaniladi, lekin tabiiyki, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning yoshini hisobga olib, ularga bevosita kuzatishlarni topshirish, yuqori sinf o'quvchilari fikrlashining rivojlanishida ramziy va grafik kuzatishlarni ko'proq qo'llash kerak.

Ko'rsatmalilik, ayniqsa, o'quvchilar o'rganiladigan u yoki bu narsalar to'g'risida muayyan tasavvurga ega bo'lmagan paytda juda zarurdir. Ammo shuni ham unutmaslik lozimki, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish etishga tayyorlanmaslik yoki ularni noto'g'ri tanlash faqat zarar keltiradi.

TUSHUNARLILIK PRINSIPI

O'quvchilar materialni ongli ravishda o'zlashtirishi uchun doimo ularning bilimlari va aqliy qobiliyatlarini hisobga olib ish tutish, ya'ni ularga mos materiallarni berish kerak. O'quvchilarning har xil sinflarda aqliy qobiliyatlari ham turlicha bo'ladi. O'z-o'zidan ayonki, o'qituvchi birinchi sinfga kirsay, biror asarning badiiy xususiyatlari to'g'risida gapira boshlasa, bolalar hech narsani tushunmaydi, albatta.

„Ta’lim tushunarli bo’lishi uchun, — deb uqtirgan edi Abu Rayhon Beruniy, — o’qituvchi, albatta, yaqindan uzoqroqqa, ma’lumdan noma’lumga qarab borishi lozim: ta’lim doimiy ravishda bilimlarning to’planishiga, aniqlashuviga va iloji boricha takomillashuviga yetaklashi, shu orqali haqiqatni izlovchilar va bilimlarni sevadiganlarning hammasiga yordam berishi kerak“.

Tushunarlilik prinsipi — o’quv materialini bolalarning yosh xususiyatlariga, muayyan bilimlarni o’zlashtirish imkoniyatlariga muvofiq yo’sinda bayon qilishdir.

Maktabda ko’pincha duch kelinadigan ikki xil noto’g’ri tushuncha bor. Ularning birinchisi shuki, ayrim o’qituvchilar o’quvchilarni mutlaqo qiynamaslik uchun ularga juda oddiy, tushunarli, o’zlariga aynan mos materiallarni berish kerak, deb biladilar. Obrazli qilib aytganda, materiallarni manniy bo’tqasidek, hatto chaynamasdan yutadigan qilib, bir qultum suv bilan berish lozim, deb hisoblaydilar. Bunday o’qituvchilardan ta’lim oladigan o’quvchilar o’qishga oddiy va oson, hech qanday kuch talab qilmaydigan ish deb qaray boshlaydilar, hamma narsani o’qituvchi tushuntirishiga, bir necha marta tushuntirishiga odatlanadilar. Natijada fikr yuritishni, o’ylab ko’rishni o’rganmaydilar, qiyinchilikka duch kelsalar, uni bartaraf qilishga urinmaydilar.

Mazkur noto’g’ri fikrlarning ikkinchisi. O’qituvchi o’quv predmetini yuksak saviyada, hatto, Fanlar akademiyasi darajasida o’qitish kerak, deb hisoblaydi va bolalarga dabdabali, jimjimador ifodalarni aytadi, bolalar esa ularning ma’nosini anglamagan holda yodlayveradilar.

Mana shu noto’g’ri fikrlarning ikkalasi ham zararlidir.

Xo’sh, tushunarlilik prinsipining o’zi nima?

Bu prinsipga muvofiq, o’quv materialini bolalarga shunday qiyinlik darajasida berish kerakki, ular ana shu materialni o’zlashtirish uchun faol fikrlashlari, o’zlarining barcha aqliy va jismoniy qobiliyatlarini ishga solishlari lozim.

Boshlang’ich ta’limning nazariy saviyasini oshirish, boshlang’ich sinflardagi o’quvchilar o’zlashtirishi lozim bo’lgan axborotlar hajmini oshirish maktab yoshidagi bolalarga beriladigan ta’limning tushunarliliigi muammosini keskinlashtirdi. Mana shu muammoni bir xil yo’sinda hal qilish bolalarning bilish imkoniyatlarini ortiqcha yoki yetarlicha baholamaslik kabi xavflidir.

Bolalar psixologiyasi va yosh psixologiyasi sohalaridagi so’nggi tadqiqotlardan ma’lum bo’lishicha, ta’limning mazmuni va me-

todlarini o'zlashtirish bilan bolalardagi ayrim psixik jarayonlar va funksiyalarni rivojlantirishda ajoyib siljishlarga erishish mumkin; buning natijasida psixik jarayonlarning doimo kattaroq yoshli bolalarga xos deb hisoblangan xususiyatlari kichik bolalarda ham tarkib topishi (masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda fikrlashning nazariy shakllari vujudga kelishi) mumkin. Lekin bunda har qalay bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Yuqorida ko'rsatilgan dalillar go'yoki yosh kamolotida umuman qandaydir chegaralar borligiga va unda qandaydir bosqichlar mavjudligiga shubha tug'diradi. Lekin bu dalil bizga yosh tushunchasini yanada kamroq o'zgartiradigandek tuyuladi, chunki ayrim xususiyatlarning shunchaki yig'indisi ekanligi bilan emas, balki bola shaxsining yaxlit tuzilishidagi o'ziga xoslik bilan xarakterlanadi. Boshqacha aytganda, bola yoshining psixik tavsifi uning o'ziga xos ayrim psixologik xususiyatlari bilan emas, balki har bir yosh bosqichida uning shaxsi har xil tuzilishi — ehtiyojlari sohasi, ongining tuzilishi va voqelikka munosabatining o'zgarishi bilan belgilanadi.

Boshlang'ich ta'limning tushunarligi muammosi faqat tegishli saviyadagi dastur va darsliklar yaratish bilan hal qilinmaydi, uning hal qilinishi butun o'quv jarayonining qo'yilishini takomillashtirish va o'quv materiallarini tanlash ishlari bilan bog'liqdir.

O'quv materialining tushunarligi belgilari sifatida quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

- material tanlashning yo'nalishi, avvalo tarbiyalovchi ta'lim vazifalaridan kelib chiqadi: fanning asosiy mazmunidan tabiat va jamiyatning eng umumiy qonunlari haqidagi ta'limotning to'g'riligini ko'rsatadigan qoida va dalillar tanlanadi, tafakkur, vatanparvarlik hissi, fuqarolik burchi va g'oyaviy e'tiqodlilikni tarbiyalashda yordam beradi;

- o'quv materialining ko'rimlilik, uning miqdori o'qitish uchun tanlangan ilmiy bilimlar majmuasini tizimlashtirishga va yaxlit qamrashga to'stinlik qilmaydigan bo'lishi bilan xarakterlanadi;

- o'quv materialining soddaligi ilmiy nazariyaning eng ahamiyatliligi, muhim komponentlarni va ilmiy bilimlarni ifodalashning psixologik jihatdan asoslangan shakllarini ajratish (ta'riflarning soddalashtirilishi, tushunchalarning tasavvurlar bilan almashtirilishi, murakkab asoslashlarning tushirib qoldirilishi va hokazolar) bilan xarakterlanadi;

— o‘quv materialining normalashtirilishi unda umumiy majburiy normalarni hamda yaqqol ifodalangan, eslab qolish va qo‘llash uchun qulay qoidalarini ajratish bilan xarakterlanadi;

— o‘quv materialining taqsimlanganligi aslida uni o‘quv jara-yonining vazifalariga va o‘quvchilarning yosh imkoniyatlariga muvofiq yo‘sinda ta’lim yo‘llari bo‘yicha joylashtirishdir.

Ta’limning tushunarligi belgilarining mana shu tizimini yagona va qat’iy deb hisoblab bo‘lmaydi. Lekin bu belgilarning ko‘pi maktab amaliyotida tarkib topgan ishlarning haqiqiy ahvolini aniq va ishonarli aks ettiradi.

Boshlang‘ich ta’limning nazariy saviyasini yuksaltirish munosabati bilan olimlar, metodistlar va o‘qituvchilarning kamol toptiruvchi ta’lim prinsipini amalga oshirish masalalariga diqqat-e’tibori kuchaydi.

Keyingi paytda o‘rganiladigan materialning mazmuni, hajmi, murakkabligi bilan o‘quvchilarning aqliy kamol topishi sur’atining o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan maxsus psixologik-pedagogik tadqiqotlarning (L. V. Zankov, D. B. Elkonin, V. V. Davidov) ma’lumotlari ta’sirida ta’limni o‘quvchilardagi aqliy qobiliyat va bilish imkoniyatlarining rivojlanishida erishgan darajaga aynan muvofiq holda emas, balki shu darajadan oldinroq yo‘sinda, ya’ni ularning kelgusidagi rivojlanishini mo‘ljallab yo‘lga qo‘yish tavsiya etildi. Ta’lim kamol toptiradigan bo‘lishi uchun „eng yaqin kamolot zonasidagi“ bilish imkoniyatlariga mo‘ljallanishi kerak. Kamol toptiruvchi ta’lim masalasini amaliy hal qilishdagi ko‘p xatolar kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning mavhum fikrlash qobiliyatlarini yetarli darajada baholamaslikdan kelib chiqadi. Shuning natijasida ayrim maktablarda malakalarni shakllantirish hozirga qadar „mana bunday qil“ degan prinsipda, ya’ni o‘zlashtirgan umumiy qonuniyatlarni va umumlashmalarni ongli ravishda qo‘llash asosida emas, o‘qituvchi bergan namunalarga bevosita ergashish asosida amalga oshirilmoqda.

Ana shu sababli ba’zi o‘quvchilar yangi materialni o‘rganishda, ta’limiy va amaliy topshiriqlarni bajarishda ilgari o‘zlashtirgan bilim va malakalardan foydalana olmaydilar.

Umar Xayyom ta’lim olishda o‘quvchilarning mustaqil faoliyat ko‘rsatishini yuqori baholagan va ularning har xil mushohada yuritishlari, turli narsalarni isbotlashlari zarurligini ta’kidlagan edi. Shuningdek, u o‘quvchilarning fikrlash faoliyatlarini ularga „o‘ylab ko‘r“, „ozgina o‘ylasang, tushunasan“ va hokazolar deya muro-

jaat qilish orqali quvvatlab va yo'naltirib borish maqsadga muvofiqligini uqtirgan¹.

Ko'pincha o'quvchilarning kamol topishi haqida ularning turli narsalardan xabardorligiga qarab, har xil manbalardan olib, asosan filmlar va televideniya dasturlarini ko'rib, radioni va kattalarning hikoyalarini eshitib to'plagan qisqa ma'lumotlari va faktlarning ko'pligiga qarab xulosa chiqariladi. Ba'zan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar nutqida ilmiy iboralar ko'p uchrashiga qarab, ularni yuqori darajada kamol topgan deb hisoblanadi. Lekin aslida murakkab ilmiy iboralarni ustalik bilan ishlatadigan o'quvchilar ma'lum sabablarga ko'ra ularning ma'nosini tushunmaydilar va grammatik tahlilda, yozishda xatolarga yo'l qo'yadilar.

Kamol topishni yuqoridagicha noto'g'ri tushunish, amalda o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishga yuzaki qarashlarini vujudga keltiradi.

Aqliy kamolot o'zaro bog'liq hamda bir-birini taqozo etadigan bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimini o'zlashtirishni talab qiladi. Bunda esa, o'z navbatida faktlarni bilish, ularning ma'nosi va ahamiyatini tushunish, ilgaridan tanish bilimlarga tayanib tushuntira olish zarurati tug'iladi.

O'quvchilar yaxshi kamol topganligining muhim ko'rsatkichi ularning o'quv ishlaridagi faolligi va mustaqilligidir. Mutlaqo ayonki, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar eng muhim mantiqiy operatsiyalarni o'zlashtirmay turib, mazkur o'quv ishlarini bajara olmaydilar.

Shu tariqa kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning aqliy kamol topishini o'quv jarayonining tegishli mazmuni va to'g'ri yo'lga qo'yilishi ta'minlaydi.

MUSTAHKAMLIK PRINSIPI

Odam har daqiqada qayta tiklay oladigan va amalda qo'llay biladigan bilimlar mustahkam bilimlar deyiladi.

Ta'limning mustahkamligi o'rganilgan bilimlarning, shakllangan ko'nikma va malakalarning xotirada uzoq vaqt saqlanishini bildiradi.

Umumiy ta'lim maktabining eng muhim maqsadi o'quvchilarga ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanadigan bilimlar berishdir.

¹ **Омар Хайям.** Трактаты. М., В. Л. 1961. 116- бет.

O'quvchi vaqt o'tishi bilan maktabda olgan bilimlarining bir qismini unutadi. Lekin ular izsiz yo'qolmaydi. Olingan bilimlar, garchi o'quvchilar unutganda ham, aqliy kamolotda ma'lum darajada iz qoldiradi.

Ko'pincha bolalar o'zlarining amaliy faoliyatlariga bog'lanmagan maktab materialini eslaridan chiqaradilar.

Ba'zan o'rganish jarayonida mashq va mustaqil ishlar kam bajarilishi sababli, materiallar xotirada mustahkam saqlanmaydi.

Bulardan tashqari, oldingi mashg'ulotlarda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar yanada murakkabroq materialni o'rganish uchun bir pog'ona, tayanch bo'ladi. Ana shu tayanchsiz o'quvchilarning o'sishi va olg'a siljishi mumkin emas. Ilmiy bilimlarni egallash o'quvchilarning xotirasini, mantiqiy tafakkurini, ijodiy faolligi va turli ishlarni bajarishdagi mustaqilligini rivojlantiradi. Lekin olingan bilimlar, hosil qilingan ko'nikma va malakalar keyinchalik, ilmiy bilimlar tizimini o'rganishda tayanch sifatida xizmat qilishi uchun ular puxta o'zlashtirilishi, asosli mustahkamlanishi va o'quvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanishi kerak. Bu mustahkamlik prinsipining talabi bo'lib, unga rioya qilinmasa, o'quvchilarning o'zlashtira olmasligi va o'qishdagi qoloqligi kelib chiqadi.

Bilimlar, ko'nikma va malakalarning mustahkamligiga butun o'quv jarayoni mobaynida erishiladi. Mustahkamlik prinsipining amalga oshishi, eng avvalo, o'quvchilarning o'quv materialini idrok etishiga bog'liqdir.

O'quvchilarga ko'rsatmali, yaqqol, jiddiy mantiqiy izchillikda berilgan bilimlar ularning xotirasida yaxshiroq mustahkamlanadi. Shu tariqa o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarni puxta o'zlashtirishi, birinchi galda, ta'limning boshqa hamma prinsiplarini — tushunarlilik, izchillik va tizimlilik, nazariyani amaliyot bilan bog'lash, ko'rsatmalilik, o'quvchilarning ongilligini amalga oshirish orqali ta'minlanadi.

Shular bilan birga, o'qitish jarayonida mustahkamlik prinsipining amalga oshishini ta'minlaydigan maxsus didaktik vositalar ham qo'llanadi. Ularga mazkur darsda bayon qilinganlarni mustahkamlash kiradi. Bu ish o'quvchilar bilan suhbatlar, mashqlarni tashkil etish, ta'limiy masalalarni hal qilish va har xil amaliy topshiriqlarni bajarish orqali o'tkaziladi.

O'quvchilar materialni esdan chiqarishining oldini olish, ular unutgan bilimlarni qayta tiklash, o'zlashtirgan bilimlarini tizim-

lashtirish va chuqurlashtirish uchun takrorlashning har xil turlari amalga oshiriladi. Har bir mashg'ulotda oldingi dars materialini joriy takrorlash o'tkazilib, u yangi material bilan bog'lanadi. O'quv yili mobaynida mavzu yoki bo'lim bo'yicha o'rganilgan materialni takrorlash uchun maxsus darslar ajratiladi va uni tizimlashtirib, chuqurlashtirib hamda mustahkamlab boriladi. Ana shu maqsadda o'quv yili oxirida eng muhim masalalarga doir materiallar umumiy yo'sinda takrorlanadi. Agar mazkur predmetni o'rganish keyingi sinfda ham davom etsa, yangi o'quv yilida unga doir mashg'ulotlar oldingi materiallarni takrorlashdan boshlanadi.

Takrorlash passiv amalga oshirilmasligi kerak. Takrorlashda qo'shimcha fakt va misollarni keltirish, o'rganilgan narsa va hodisalarning yangi tomonlarini ko'rib chiqish, ularni chuqurroq tahlil qilish, bilimlarni murakkab ta'limiy va amaliy masalalarni hal qilishda qo'llash kerak. Mana shularning hammasi o'quvchilarning materialga qiziqishini oshiradi, mantiqiy tafakkurini, ishdagi faolligi va mustaqilligini rivojlantiradi.

O'quvchilarning bilimlarini puxta o'zlashtirishiga ko'nikma va malakalarni mustahkamlash hamda chuqurlashtirishda yordam beradigan mashqlarni bajarish orqali erishiladi. Shu bilan birga, ularning fikri takomillashadi, bilimlari kengayadi va chuqurlashadi.

O'quv mashg'ulotlari davomida o'qituvchi bolalarning xotirasini rivojlantirish ishlarini ham amalga oshirishi kerak. Ana shu maqsadda ularga so'zlarni, ta'riflarni, har xil qoidalarni yodlash topshiriqlarini berishi lozim. Yodlash quruq va ma'nosini anglab yodlashdan iborat bo'ladi. Ma'nosini anglab yodlash yangi materialni ilgaridan ma'lum materialga, nomlarga mantiqiy bog'lash asosida amalga oshadi. U quruq yodlashga nisbatan o'quvchilar xotirasida materialni kamroq vaqt sarflagan holda ko'proq mustahkamlashni ta'minlaydi.

Shuning uchun o'quvchilarda, avvalo, mantiqiy ma'nosini anglab xotirlashni rivojlantirish zarur.

Birinci sinf o'quvchisi ta'limning dastlabki oylaridagi o'qish darslarida o'qilgan hamma narsani to'la yodlashga, matnlarni yoddan gapirib berishga harakat qiladi. Chunki u asosiy fikrni ajrata olmaydi.

O'qituvchining vazifasi o'quvchilar o'zlashtiradigan materialning mustahkamligini ta'minlashdan, darsni tushuntirish tizimidagi asosiy fikr ajraladigan yo'sinda tashkil qilishdan iboratdir.

Yuqoridagilardan xulosa sifatida aytish mumkinki, o'quvchilar o'zlashtiradigan bilimlar mustahkam bo'lishi uchun:

1. O'qituvchi o'quv materialidagi asosiy fikrni ajratishi shart.
2. O'quv materialidagi asosiy fikr o'quvchi o'rganilgan masala bo'yicha biladigan g'oyaga bog'langan bo'lishi kerak.

3. Bilimlar o'quvchilarning qarashlari va e'tiqodlari tizimini o'z ichiga olishi lozim, shundagina ular bolaning boyligiga, yutug'iga aylanadi va u bilimlarni esidan chiqarmaydi.

4. O'quv materialini o'quvchining amaliy ishlari va mashqlariga bog'lab, undagi bilimlarning mustahkamligini ancha oshirish zarur.

Ta'limning hozirgi sharoitida bolalarning individual xususiyatlarini o'rganish va ularga yakka tartibda yondashishni amalga oshirish tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi kunda yosh avlodni har tomonlama kamol toptirish vazifalarini bajarish uchun otalar va bolalarga maktabdan tashqari qo'shimcha vositalarni tanlash bo'yicha keng imkoniyatlar tug'ilmoqda. Har bir bola to'garaklarda va seksiyalarda shug'ullanishi mumkin. Bolalarni kamol toptirish imkoniyati hamma bolalar uchun bir xilda ro'yobga chiqmaydi. Bir bola aviamodel to'garagida, ikkinchi bola yosh tabiatshunoslar seksiyasida va uchinchi bola musiqa bilan shug'ullanadi. Tabiiyki, ana shunday mashg'ulotlar bolalarning individual xususiyatlari va mayllariga har xil ta'sir ko'rsatadi.

Bir oiladagi bola kichikligidan mustaqillikka, intizomlilikka, mehnat qilishga odatlanadi. Boshqa oiladagi bola erkato'y bo'lib, kattalarning maslahati, buyrug'i yoki yordamisiz o'zicha biror ish qilishni xohlamaydi. Uchinchi oiladagi bola esa o'z holiga tashlab qo'yilib, uning tarbiyalanishida ko'p narsa o'zi do'stlashgan bolalar guruhiga bog'liq bo'ladi.

Oila tarbiyasining turli sharoiti, albatta, juda katta individual tafovutlarga olib boradi.

Bilimlarning puxtaligiga quyidagi yo'llar bilan erishish mumkin:

1. Eslab qolishga o'rgatish bilan. O'quvchilar ko'p narsalarni eslab qolishni o'rganishlari kerak. Buning uchun o'qituvchi ularni doimo eslab qolishga yo'naltirishi, maktabda, ko'chada, uy-larida kuzatishga va eslab qolganlarini gapirib berishga majbur etishi lozim. Bunda o'qituvchining nazorati juda muhimdir. Agar u materialni chorshanba kunigacha yodlashni aytsa-yu, uni juma kuni so'rasa, materialning yarmidan ko'pi unutilgan bo'lishi mumkin. O'qituvchining tushunarli shakl va metodlari uzoq vaqt-gacha, hatto umr bo'yi eslab qolishga ham o'rgatishi zarur.

2. Kuchli taassurot qoldirgan narsalar xotirada saqlanadi. Yaxshi yoki yomon ta'sir ko'rsatmaydigan, saviyasiz, bir yo'sindagi materiallar esda qolmaydi.

3. Badiiy abadiyotning yaxshi namunalaridan keltirilgan parchalar, maqollar, topishmoqlar, hikmatli so'zlar xotirada mustahkam saqlanadi.

Ta'limning muvaffaqiyatliligi o'qitish jarayonida didaktik prinsiplar qanchalik amalga oshirilishiga, ularning o'zaro ta'siri, ulardan qanday foydalanishiga bog'liqdir. Binobarin, o'z-o'zidan ayonki, ilmiylik, tizimlilik, ko'rsatmalilik prinsiplariga, umuman pedagogika tavsiya etgan prinsiplar majmuyiga rioya qilmay bilimlarning puxtaligiga erishish mumkin emas.

TA'LIMNI TURMUSH BILAN BOG'LASH PRINSIPI

Ilmiy bilimlar kishilarning ishlab chiqarish faoliyatiga bo'lgan ehtiyojlari asosida vujudga kelishi, ana shu faoliyatga xizmat qilishi va turmush bilan bog'liqligi sababli bunday bilimlarni o'zlashtirish uchun faqat ularning mazmunini emas, balki amalda qo'llanishini ham o'rganish kerak. Ana shu prinsipni (ta'lim nazariyasi va amaliyotini o'zaro bog'lashni) amalga oshirishning muhim vositasi o'qitishni o'quvchilarning amaliy faoliyati va mehnati bilan qo'shib olib borishdir. Respublikamizning xalq ta'limi to'g'risidagi Qonunida o'qitishni hayot bilan chambarchas bog'lash talabi qo'yilgani bejiz emas.

Ta'limda o'qitishni amaliyotga bog'lash prinsipini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi ikkita pedagogik talabga rioya qilish zarurdir:

1. Nazariy materiallarni o'rganishda ularning tizimi va mantiqini saqlash kerak.

2. Amaliy ko'nikma va malakalarni bilimlarga tayanmay o'zlashtirish o'qituvchining ishidagi kamchilikdir. Puxta egallangan va anglangan bilimlarga o'quvchilarga amaliy ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish imkonini beradi.

O'QITISHDA INDIVIDUAL YONDASHISH PRINSIPI

Individuallik nima? Pedagogikada individuallik hozirgi paytgacha sof tashqi xarakterga ega bo'lib, u (o'quvchilarning butun jamoasi bilan o'tkaziladigan dars, leksiya kabi umumiy mashg'u-

lotlar, o'quvchilarning jamoasi emas, ularning ayrimlari bilan o'tkaziladigan, masalan, seminar singari guruh mashg'ulotlar qatorida) har bir o'quvchi bilan alohida shug'ullanishni bildirib keldi. Pedagogika uning mohiyatiga chuqur kirib bormadi. Individuallikning shakllanishi esa, avvalo, uning mohiyatini va qanday komponentlardan tarkib topishini bilishni taqozo etadi. Har bir o'quvchi bilan alohida ishlab, uning individual sifatlarini rivojlantira olmaslik ham mumkin, lekin o'quvchilarning butun jamoasi bilan ishlab, ularning har birida individuallik shakllanishi uchun sharoit yaratish ham mumkin. Bunga qanday qilib erishilishini bilish uchun „individuallik“ tushunchasiga kiradigan strukturaviy elementlarni, individuallikni rivojlantirish va shakllantirish ishida qaysi prinsiplar hamda metodlardan foydalanish kerakligini aniqlash zarur.

Individuallikning mohiyatini individ sifatidagi, shaxs sifatidagi, subyekt sifatidagi insonning o'zaro ichki bog'lanishdagi va bir butun xossalari tashkil qiladi. „Individ“, „shaxs“, „subyekt“ umuman insonni emas, balki uning bir jihatinigina ifodalaydi. Shuning uchun ham bizning ko'z oldimizda inson o'zining faqat u yoki bu jihati bilan namoyon bo'lmaydi, u bir paytda butun mavjudot bo'lib, maxsus tushuncha bilan qayd etilishi lozim. Individ, shaxs va subyektning xususiyatlari o'zaro ta'sirlashuvi asosida vujudga keladigan individuallik tushunchasi ana shundan iboratdir.

„Individ“ tushunchasi insonni tabiiy mavjudot sifatida aks ettiradi va individuallikning tabiiy asosini ifodalaydi; u inson individualligining asosiy jihati bo'lib, insonning organik, yosh, jinsiy, konstitutsion, neyrodinamik xususiyatlariga kompleks holda qaraydi va bular o'zaro ta'sirlanib insonda turli individual xususiyatlarning — temperament, iste'dod, organik ehtiyojlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi va bu xususiyatlar ham individuallikning tabiiy asosini tashkil qiladi.

Insonning ijtimoiy sifatini „shaxs“ tushunchasi ifodalaydi. Ijtimoiy tajribaga ega bo'lmagan inson individ shaxsga aylanmasligi ham mumkin. Inson shaxsining xususiyatlari individuallik strukturasi ajralmas qismi bo'lib, individuallikning o'zi inson shaxs sifatida kamol topishining ijtimoiy sohasidagina namoyon bo'ladi. „Shaxs“ tushunchasi alohida insonda ijtimoiy munosabatlarning ko'rinishini, undagi ijtimoiy xususiyatlarning birligini mujassamlashtiradi. Shaxsning individualligi uning ijtimoiy muhitdan nisbiy erkinligidir, u ichki alohidaligida ko'rinadi.

Individuallik — insonning individi va shaxsiga xos xususiyatlar bilan birga subyekt xususiyatlarini ham o‘z ichiga oladi. Inson subyekt sifatida tushuniladi. Subyekt amaliy faoliyat va ong sohibidir. Insonning har qanday faoliyati individuallikning ko‘rinishi bo‘lavermaydi. Alohida, ichki vositali faoliyatning mustaqil harakat qiladigan va bir qarorga keladigan subyektigina individuallik hisoblanadi.

Individuallikka strukturali — tizimli yondashish uning yaxlit voqea sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishi bilan juda muhim ahamiyatga molikdir. Lekin uning umumiy mexanizmlarini aniqlash uchun organizm faoliyatining ichki qonunlari va shakllariga, uning individual hayot tajribasi shakllanishining qonuniyatlariga murojaat qilish kerak.

INDIVIDUAL PEDAGOGIKA PRINSIPI

Individuallikka strukturali — tizimli yondashish bilan birga uning vujudga kelishiga bola organizmining yetilishi jarayonlari asosida psixofizik o‘shishi bilan bog‘liq holda qaraladi, uning asosiy belgilari ta‘riflanadi, individuallashuvning omillari aniqlanadi. Mana shularning hammasi individuallik, shakllanish va rivojlanish jarayonlarini, uning amalga oshuvini ta‘riflashning muhim va zarur jihatlaridir. Lekin, bizningcha, ular „Nima qilish kerak?“ degan savolga taalluqli bo‘lib, „Qanday qilish kerak?“ degan savolga javob topishda bizga refleksologiya yordam beradi. (Refleksologiya pedagogikaning 20- yillar boshida Rossiyada vujudga kelgan yo‘nalishidir. Bu yo‘nalishning asoschisi V. M. Bexterov bo‘lib, uning bosh maqsadi insonni o‘rganish va tarbiyalashdan iboratdir. Refleksologiya shaxsni o‘rganish va tarbiyalashda yangi imkoniyatlar ochadigan fan bo‘lib, u psixikani keltirib chiqaradigan asab-mushak faoliyatining asoslari, qonuniyatlari va mexanizmlarini har tomonlama sinchiklab o‘rganishdan boshlanadigan fanni taqozo etdi.)

Refleksolog olimlar o‘tkazgan tajribalar, ularning nazariy isbotlari asosida XX asr boshlarida keng tarqalgan va amalda qo‘llangan erkin tarbiya nazariyasi asosida; hozirgi olimlar, pedagog va psixologlarning qarashlariga, Toshkent shahar maktablaridagi o‘qituvchilarning ilg‘or individual tajribalari va shaxsiy tajribamizga tayanib individual pedagogikaning quyidagilardan iborat prinsiplarini belgiladik:

1. Pedagogika fanida insonning tabiati prinsipi — pedagogika nazariyasi va amaliyotining poydevori sifatida bolani o‘rganish natijasida to‘plangan bilimlarni o‘z ichiga oladi.

2. Bolaning atrofidagi muhitni tashkil qilish. Pedagogikaning eng birinchi vazifasi insondagi biologik va ijtimoiy xususiyatlarining oʻzaro dialektik ichki bogʻlanishiga tayanib bolaning oʻsishiga sharoitlar yaratishdir.

3. Pedagogik jarayonni amalga oshirishning faol metodi bilan birlikda bolaning shaxsiy tajribasi asosidagi erkin faoliyati va ijodini rivojlantirish. (Asosiy ishtirokchi shaxs — bola.)

4. Shaxsning hayoti bilan jamiyat hayotini uygʻunlashtirish va birlashtirish — tarbiyalanuvchilarni kamol toptirishdagi asosiy maqsad.

Individual pedagogika prinsiplarini hisobga olib taʼlim-tarbiya ishlari tashkil qilinadi. Taʼlimning tarbiya jarayoni haqida gap borganida koʻz oldimizda avvalo ikkita qiyofa — oʻqituvchi va oʻquvchi gavdalangani. Biz ularni subyekt — obyekt munosabatlarida anglashga odatlanganmiz. Oʻqituvchi — taʼsirning subyekt va oʻquvchi — taʼsirning obyektidir. Pedagogik jarayonga ham bironing ikkinchi bironga taʼsir koʻrsatishi deb qaralgan. Toshkent shahar maktablari amaliyoti ustida olib borilgan tadqiqotlardan maʼlum boʻlishicha, ana shu sxema hozirgi kungacha davom etmoqda. Sinfda oʻqituvchining oʻquvchilar bilan ishlashining avtoritar uslubi saqlanmoqda. Taʼlim-tarbiya jarayonida oʻqituvchi bosh ijrochi shaxs hisoblanadi. U hikoya qiladi, koʻrsatadi, buyuradi; oʻquvchi esa passiv kuzatuvchi va oʻqituvchining xohishini ijro etuvchi rolini oʻynaydi. Pedagogik jarayonni insonparvarlashtirish oʻqituvchi bilan oʻquvchining oʻzaro munosabatlarda tarkib topgan odatlarni mutlaqo oʻzgartirishdan ham iboratdir. U oʻqituvchi va oʻquvchiga subyekt — subyekt munosabatlarida qarashni, biri ikkinchisiga taʼsir koʻrsatuvchilar sifatida emas, balki oʻzaro hamkorlik qiluvchilar sifatida qarashni taqozo etadi. Ana shu asosdagina pedagogik jarayonni individuallashtirish mumkin. Bu masalada oʻqituvchi oʻzining taʼlim-tarbiya jarayonidagi rolini, maqsadga erishish uchun nima qilishi, bolalar bilan ishlashda nimalarga asoslanishi zarurligini yaqqol tasavvur qilishi kerak.

Oʻqituvchining faoliyatida uning talablari emas, balki bolaning ehtiyoji asosiy oʻrinda turishi lozim. Binobarin, bolalar oʻqituvchiga emas, balki oʻqituvchi ularga xizmat qiladi. Ana shularga koʻra va individual pedagogikaning prinsiplariga tayanib, bolalar bilan ishlashni tashkil etishimiz kerak.

Bola tabiatan harakatchan boʻlib, faqat idrok etish uning uchun mashaqqatdir. U hamma ishni oʻzi qilishga, izlash va topishga, kashfiyot etishga tirishadi. Ijod — uning sevgan ishi, taʼlim va tarbiyaning ana shu metodi bilan bolaning ishchanlik holatini doimiy

ravishda qo'llab-quvvatlash, unga tayyor bilimlarni bermay, ularni o'zi egallashi uchun sharoit yaratish kerak. Gap bolaning xotirasini to'ldiradigan ilmiy faktlarning sonida emas, balki mazkur fanning metodlarini o'zlashtirishdadir. Bizlar o'qituvchi ajoyib hikoyalar bilan bolani qiziqtirishiga, ular oldida artist bo'lishiga odatlanib ketganmiz. Lekin o'qituvchi xuddi shu bilan bolani mustaqil intilishdan va o'zida tabiiy ravishda tug'ilgan qiziqishlarni qondirishdan uzoqlashtiradi. Fan bolalar oldida ularning o'zlari yoki o'qituvchi qo'yadigan qator muammolar sifatida yoritilishi va o'qituvchi ana shu muammolarni hal qilish uchun kerakli materiallarni bilishi lozim. Shuningdek, u darsga tayyorlanishda bolalarga qaysi hikoyalarni aytib berish to'g'risida emas, balki u yoki bu muammoni hal qilishlari uchun qanday materialni keltirish haqida o'ylashi kerak. Materialni tahlil qilishda xulosalar chiqarishni o'quvchilarning o'zlariga tavsiya etishi maqsadga muvofiqdir. O'qituvchi uchun o'zining fani emas, bolalar, ularning aqliy kuchlari va qobiliyatlarini rivojlantirish vazifasi birinchi o'rinda turishi zarur. Odatda o'qituvchi bilan o'quvchining aloqasini amalga oshiradigan narsa mazkur o'qituvchi o'qitadigan predmetdir. U o'qituvchi shaxs sifatida ta'sir ko'rsatishi lozim bo'lgan paytda, birinchi o'rinda o'quv predmetlari emas, balki jonli odamlar — o'quvchi, ularning ma'naviy muloqoti turishi kerak bo'lgan paytda uzatish instansiyasi sifatida xizmat qiladi. Haqiqiy o'qituvchi o'quvchilar ustidan hukmronlik qilmasligi va ularga o'zining tengdoshlari sifatida muomalada bo'lishi, o'zi ham doimiy ravishda o'qishi, shu jumladan, o'quvchilaridan o'rganish zarurligini unutmasligi kerak.

Savol va topshiriqlar

1. Prinsip deganda nimani tushunasiz? Sizda o'z xatti-harakatingizning, kishilarga munosabatingizning ma'lum prinsiplari bormi? Muayyan vaziyatda ko'rsatgan prinsipiallingizga misollar keltiring.
2. Ta'limning asosiy prinsiplari o'zaro bog'liqligini ko'rsating.
3. Ayrim prinsiplar (tanlab) tadqiq qilingan ishlar bilan tanishing va ularni qisqa bayon eting.
4. „Boshlang'ich ta'lim“ jurnalida tavsiya etilgan ayrim darslarni o'rganing, ulardagi o'qituvchi foydalangan ta'limning prinsiplarini ajrating.

XIII BOB. O‘ZBEKISTON MAKTABLARIDAGI TA’LIMNING MAZMUNI

TA’LIM MAZMUNINI BELGILASHNING UMUMIY ASOSLARI

Ta’lim mazmuni tushunchasi

Ta’lim asosida jamiyat rivojlanishining obyektiv ehtiyojlari turadi. Ta’lim insonning mehnat olamiga samaraliroq kirishini, jamiyat hayotiga qo‘shilishini ta’minlaydi. Mustaqillikka erishib, erkin bozor munosabatlari asosida demokratik huquqiy davlat sifatida shakllanish yo‘liga o‘tgan O‘zbekistonda hozirgi bosqichda Xalq ta’limi tizimiga, pedagogika faniga, yosh avlodda mustaqillik va faollikni, ishbilarmonlik va tadbirkorlikni shakllantirishga jiddiy e’tibor berilmoqda.

XX asr pedagoglari va psixologlarining diqqat markazida o‘quvchilarning aqliy qobiliyatlarini shakllantirish, ularni o‘qitish, tarbiyalash va kamol toptirish jarayonlarini uyg‘unlashtirish, faoliyat va ongning o‘zaro bog‘liqligi nazariyasini ishlab chiqish, mustaqil o‘quv-bilish ishlari, o‘qishni faollashtirish, ta’lim jarayonlarini optimallashtirish, faol ta’limning shakl va metodlaridan foydalanish kabi muammolar asosiy o‘rin oladi. Ularni ishlab chiqish mamlakat pedagogika va psixologiya fanlarida jahonda haqli ravishda e’tirof etilgan turli yo‘nalish va maktablar vujudga kelishini oldindan bilish imkonini yaratdi.

Ta’lim — jarayon bo‘lib, u natija va tizimdir. Ta’lim jarayon sifatida bilimlar, ko‘nikma va malakalarning ma’lum yig‘indisini, faoliyat va munosabatlarning tegishli tajribasini o‘zlashtirishga qaratilgan maxsus ishlarning tashkil qilinishidir. Ta’lim natija sifatida bilimlarni, faoliyat va munosabatlar tajribasini o‘zlashtirishda erishilgan darajadir. Ta’lim tizim sifatida davlat muassasalari va boshqarish organlarining majmuasi bo‘lib, ular doirasida insonni tarbiyalash jarayoni amalga oshiriladi. Shu tariqa, ta’lim doimo bir yo‘la tarbiyalash jarayonini ham, o‘qitish jarayonini ham ifodalaydi.

Yosh avlod haqida gap borar ekan, shaxsning kamol topishi, o‘z mavqeyini anglash va o‘zini ko‘rsatish masalalari birinchi o‘rinda turadi. Bu masalalar butun jamiyat va maxsus yaratilgan ijtimoiy institutlar va insonning o‘zi tomonidan tasodifiy ra-

vishda ham, maqsadga muvofiq yo'sinda ham hal qilinishi mumkin. Ta'lim tizimida shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbni egallashi va moslashuvi jarayonlarini maqsadga muvofiq tarzda boshqarishga ham da'vat etilgan.

Ta'lim deganda: shaxsning jismoniy va ma'naviy kamol topish jarayonini, uning ongli ravishda ayrim ibratli qiyofalarga yo'nalishi va tarix maydoniga kelib, ijtimoiy ongda ma'lum darajada yorqin iz qoldirgan ijtimoiy namuna (masalan, Sparta jangchisi, xushaxloq ruhoniy yoki serg'ayrat ishbilarmondek) bo'lishi, har tomonlama barkamollikka intilish jarayonini tushunish mumkin. Ana shu tushunchaga ko'ra, ta'lim butun jamiyat va shaxslar hayotining ajralmas jihati sifatida namoyon bo'ladi va so'zning keng ma'nodagi „tarbiya“ tushunchasiga o'xshaydi. Lekin ko'p ma'noliligi ko'rsatilmasa „ta'lim“ so'zini to'liq anglab bo'lmaydi. Masalan, ta'lim deganda ma'lum hajmdagi bilimlar, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tushuniladi. Ta'limga shaxsni o'qitish va kamol toptirish jarayonini tegishli yo'sinda tashkil etish sifatida qarash ham mutlaqo to'g'ridir. Bulardan tashqari, shubhasiz, ta'lim bilimlar, ko'nikma hamda malakalarni berish va o'zlashtirish bilan bog'liq faoliyat tizimi, shuningdek, ma'lum ijtimoiy institut (o'ziga xos vazifalarni bajarish uchun tuzilgan muassasalar tizimi)dir.

Ko'ramizki, ta'lim turli shakllarda namoyon bo'ladigan ko'p-qirrali hodisa (daraja, jarayon, faoliyat)dir. O'quv-tarbiya jarayoni tizimining tuzilishi, ana shu jarayonning mazmuni, pedagoglar va o'quvchilarning faoliyati, shuningdek, amalga oshirilgan ishlarining natijasi mazkur tizim jamiyatning qanday tarixiy tipiga mansubligiga bog'liqdir. Mana shularning hammasini hisobga olib, quyidagilarni aytish o'rinlidir: ta'lim — nisbatan mustaqil tizim bo'lib, uning vazifalari jamiyat a'zolarini muntazam ravishda o'qitish va tarbiyalash orqali ularni ma'lum boyliklar, ko'nikma va malakalar hamda axloq normalari bilan qurollantirishdir. Ana shunday o'qitish va tarbiyalashning mazmunini pirovard natijada mazkur jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizimi hamda moddiy-texnik taraqqiyotining darajasi belgilaydi.

Endilikda har bir xalqning faqat o'z milliy madaniyati asosida o'qishi va tarbiyalanishi yetarli emasligi, u jahon madaniyati boyliklarini ham anglashi zarurligi to'g'risidagi fikrlar tasdiqlanmoqda. Bilimdon kishilarni tarbiyalashdek an'anaviy vazifa o'rniga atrofli cha fikr yuritadigan ijodkor kishilarni kamolga yetkazish vazifasi olg'a surilmoqda. Ilgari ma'lumotlilik darajasi o'rganilgan qoidalar,

tahlil qilingan asarlar, yodlangan she'rlarning soni va bir xil masalalarni yechish ko'nikmasi bilan belgilangan bo'lsa, hozirgi kunda bu daraja miqyosi kengaydi. Eng muhim masalalarni qo'ya bilish har qanday ishga ijodiy yondashish kabi xislatlar ma'lumotlilik darajasini ko'rsatadi. Avvalgi vaqtlarda o'quvchilarni axborotlardan xabardor qilingan bo'lsa, endi ularda hayotni o'zgartirish, uni yaxshi tomonga burish ko'nikmalari va qobiliyatlarini shakllantirishga jiddiy ahamiyat berish zarur. Eng muhimi, butun tarbiyaviy jarayonni insonga qaratishdir. Ta'lim insonni bilimlar bilan qurollantiribgina qolmasligi, balki uni shaxs sifatida kamol toptirishi va takomillashtirishi ham kerak. Boshqacha aytganda, jamiyatda ta'limni insonparvarlashtirish g'oyalari tobora keng yoyilmoqda. Shubhasizki, jamiyat va maktabni insonparvarlashtirish muammosi ta'limning og'zaki axborot usulini unumli, yaratuvchilik usuliga aylantirish bilangina hal bo'lmaydi. Mazkur jarayonning eng muhim yo'nalishi ta'lim mazmunini insonparvar qilishdir. Bu tadbir, birinchidan, shaxsda madaniyatni shakllantirishda fanlarning rolini oshirishdan, xalq milliy madaniyatining barqaror boyliklarini tushunishdan, ikkinchidan, tabiiy-ilmiy va texnika fanlarini ekologik hamda ijtimoiy ahamiyatli jihatlar bilan boyitishdan iboratdir.

Ta'limni insonparvarlashtirishning eng zarur tomonlaridan biri — maktab o'quvchilarga faqat ma'lum hajmdagi bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishda yordam berib qolmay, balki ularni madaniyati, uning boyliklari va xilma-xilligiga jalb etishi kerak. Hozir o'zbek maktabining milliy xarakteri muammosi g'oyat jiddiydir.

MAKTAB TA'LIMI MAZMUNINI QAYTA KO'RIB CHIQUISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Maktab har bir bola uchun baravar imkoniyat va sharoitlarni ta'minlashi tufayli insonni o'qitish va tarbiyalashning umumiy tizimida muhim rol o'ynaydi. Ana shu davrda bolaga singdiriladigan bilim inson shaxsini, dunyoqarashini shakllantirish, uni kamol toptirish darajasini belgilaydi. Maktabda o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malaka, faqat yoshlarning maktabda yoki boshqa o'quv yurtida, keyinchalik o'qitish va tarbiyalashning asosini emas, balki yetuk insonning amaliy, ijtimoiy faoliyati sifatini ham ko'rsatadi.

Hozirgi bosqichda maktab uzluksiz ta'limning umumiy tizimida muhim qism birinchi bo'g'in hisoblanadi. Shuning uchun unga quyidagi vazifalar qo'yiladi: o'quvchilarda tabiat va jamiyat

to'g'risidagi bilimlarni tarkib toptirish; o'quvchilarning ongini boyitish, bilimga qiziqishlarini oshirish; o'quvchilarni o'rta maktabning navbatdagi bosqichida muvaffaqiyatli o'qishga tayyorlash. Maktabdagi to'rt yillik boshlang'ich ta'lim dasturida o'quvchilarga muayyan bilim, ko'nikma va malakalar tizimini berishdan tashqari, ularni tabiat va jamiyat haqidagi dastlabki bilimlar asosida dunyoning umumiy manzarasi bilan tanishtirish, ularda dunyoni yanada chuqurroq bilish uchun zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirish, tevarak olamga to'g'ri qarash va munosabatni tarbiyalash ham nazarda tutiladi.

Nutqning ma'lum darajada o'sishi, o'qish, yozish va hisoblash malakalarini o'zlashtirishni hamda ta'limning keyingi bosqichlarida dasturni muvaffaqiyatli o'rganish imkonini beradigan umumiy kamolotni ta'minlashi kerak. Ta'limning dastlabki bosqichida bolalarning axloqiy, estetik va jismoniy tarbiyasiga hamda ularning sog'ligini saqlash masalalariga katta ahamiyat beriladi.

Asta-sekin bolaga faqat bilim berishgagina emas, balki uni tarbiyalashga ham qaratilgan o'qitishning yo'nalishini belgilaydigan qoidalar amalga oshiriladi.

O'zbekistonda Xalq maorifining tashkil topishi va rivojlanishining har bir bosqichida boshlang'ich ta'lim bo'yicha ma'lum yutuqlarga erishildi. 1934- yildayoq respublikada boshlang'ich maktab (to'rt yillik bosqich maktabi) hajmidagi umumiy ta'lim masalasi ham hal qilindi. Shundan keyin respublikamizda rivojlanishning ikkinchi bosqichi boshlanib, boshlang'ich maktabni bitirgan hamma bolalar uchun yetti yillik umumiy majburiy ta'limni joriy etish vazifasi qo'yildi va hal etildi.

Maktab rivojlanishining xususiyatlarini baholash uchun shuni qayd etish kerakki, o'sha paytda o'qish 8 yoshdan boshlanadigan to'rt yillik boshlang'ich maktab tizimi to'la tarkib topdi. Keyinchalik, u zamonaviy boshlang'ich ta'limni qurish asosida tobora takomillashdi. Bu esa keyingi o'qish va amaliy faoliyat imkoniyatini ta'minlaydigan bilimlar, ko'nikma va malakalarning mukammal doirasidan iborat birinchi bosqich bo'ldi. Unda ona tili, arifmetika, geografiya, tabiatshunoslik yetarli darajada o'rganildi.

O'sha paytlarda tashabbuskor o'qituvchilar Abdulla Avloniy, Oqilxon Sharofutdinov, Siddiq Rajabov va boshqa mashhur pedagoglarning ilg'or g'oyalarini keng miqyosda amalga oshirdilar. Ijodiy kuchlarning o'sishi va faollashuvi boshlang'ich ta'lim-tarbiyaning yanada rivojlanishida g'oyat muhim ahamiyat kasb etdi.

Ilg'or o'qituvchi va metodistlar, Xalq maorifining tashkilotchilari pedagogika fani oldiga ta'limni qayta qurish vazifasini qo'ydilar.

Zamonaviy maktabni to'g'ri baholash uchun uni qayta qurishning xarakterini, yo'nalishini belgilaydigan eng muhim umumiy talablar ishlab chiqildi. Ana shular asosida o'quvchilarning had-dan tashqari qiynalishi bartaraf etildi, maktab dasturidan ortiqcha tafsilotlar, ikkinchi darajali va bir-birini aynan takrorlaydigan o'quv materiallari olib tashlandi.

Ilg'or tajribalarni sinchiklab tahlil qilish, metodistlar, pedagoglar va psixologlarning tadqiqotlari natijalarini hisobga olish bilan asosiy pedagogik mezonlar ishlab chiqildi. Bu mezonlar konsepsiya, dasturlar, darsliklar hamda metodikalarda ham amalga oshirilib, ta'limda qo'llandi. Mazkur mezonlar quyidagilardan iborat edi:

- o'zlashtirishga tavsiya etiladigan yangi bilimlar o'quvchilarning ongli amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqishi, ularda qiziqish uyg'otishi kerak;

- bolalarning o'zlashtirishi ularning maqsadga muvofiq faoliyati sharoitida amalga oshishi darkor, bu faoliyatning usullarini esa muntazam ravishda o'rgatish lozim;

- o'quv faoliyati muvaffaqiyati o'quvchilarning yuksak darajada faolligi va mustaqilligiga bog'liq. O'qituvchi esa ularga mana shu sifatlarni shakllantirish maqsadida yordam berishi zarur. Buning muhim omili o'quv faoliyatining ta'lim yo'nalishlarini tarkib top-tirish, bolalarda bilimga qiziqish uyg'otishdir. Shunga ko'ra, o'qitishning yangi metodlari va usullarini ishlab chiqish, ularni faollashtirish, o'quv faoliyatini metodik jihatdan ta'minlash kerak;

- o'qitish jarayonida barvaqtroq umumlashtirishlar qilish va ularga o'quvchilarni jalb etish lozim;

- har bir darsda bilimlarni faqat kengaytirishga emas, balki boshqacha sharoitlarda qo'llashga ham yordam beradigan yangi element bo'lishi kerak;

- takrorlash har bir mashg'ulotda muntazam ravishda amalga oshirilishi, ularda faqat eslash emas, balki boshqa aqliy-ijodiy ishlar ham qo'llanishi zarur; takrorlash uchun maxsus darslar shaklida vaqt ajratilmaydi;

- darslarning materiallaridan o'quvchilarni tarbiyalash maqsadlarida ko'p foydalaniladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning dunyo-qarashini shakllantiradi, ularga, asosan, muayyan tushunchalar shaklida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, etik va mehnatga doir bilimlar

beradi, bolalarda voqealarga, dalillar va hodisalarga to'g'ri munosabatni vujudga keltiradi, ularni o'z xatti-harakatlaridan, ana shu bilimlardan foydalanishga o'rgatadi.

Ana shu mezonlarga amal qilinsa, ta'lim-tarbiya samaradorligi yanada oshadi.

O'QUV REJASI, DASTURLARI VA DARSLIKLAR

Barcha maktab predmetlarida beriladigan ta'limning mazmuni davlat hujjatlarida, o'quv rejasida, o'quv dasturlari va darsliklarida aks etgan. Ana shu hujjatlar respublikadagi barcha maktablar uchun majburiydir.

O'quv rejas. Maktabning o'quv rejasida maktabda o'rgatish uchun tanlangan o'quv predmetlarini, ularning ta'lim olish yo'llari bo'yicha taqsimlanishini, har bir predmetga ajratilgan soatlar miqdorini va shu soatlarning haftalarga bo'linishini belgilaydi.

O'quv rejalarini Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tuziladi va tasdiqlanadi hamda respublikadagi barcha maktablar uchun majburiy hisoblanadi. O'quv rejalarini tuzishga predmetli o'qitish prinsipi asos bo'ladi.

O'quv rejasida ta'limning mazmunini belgilaydigan eng muhim hujjat bo'lib, unda mazkur o'quv yurtida o'rganiladigan o'quv predmetlarining tarkibi, ularning o'quv yillari va haftalari bo'yicha taqsimlanishi hamda har bir o'quv predmeti uchun ajratilgan vaqtlar miqdori ana shularga muvofiq ifodalanadi. O'quv rejasida ta'lim mazmunining qabul qilingan yoki bu nazariy konsepsiyasini normativ yo'sinda va yaxlit holda aks ettiradigan asosiy hujjatdir.

Ta'limning mazmunini ifodalovchi hujjat sifatidagi o'quv rejasida ijtimoiy buyurtmaning pedagogik talqini natijasida tarkib topgan ta'lim mazmunining ifodasiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Jahon pedagogikasida o'quv rejasini ayrim o'quv predmetlaridan tuzish kerakmi yoki turli fanlarga doir bilimlar qandaydir amaliy ish yoki tadqiqot doirasi guruhlanadigan komplekslar va loyihalardan tuzish kerakmi, degan masala xususidagi munozara bormoqda. „Amerika Qo'shma Shtatlarida kompleks o'qitish uzoq muddatli elementar maktabdagina emas, balki o'rta maktabda ham davom etadi. Komplekslik g'oyasining o'zi nihoyatda keng tus olgan. Amerika pedagogikasida o'quv dasturlarini predmetlar bo'yicha tuzishga qarshi kurash boshlanganiga yarim asrdan oshdi.“¹

¹ **З. А. Малькова.** Современная школа США. М., 1970, 143- бет.

Ish tajribalari va anchagina pedagogik tadqiqotlardan ko'rishicha, maktabda o'rgatish uchun tanlangan o'quv predmetlarini bir yo'la o'rganish mumkin emas. Chunki, birinchidan, bunga jiddiy chegaralangan o'quv vaqti imkon bermaydi; ikkinchidan, ayrim o'quv predmetlarini o'zlashtirish uchun oldin boshqa o'quv predmetini o'rganish shart. O'tmishda ana shunday fikr yuritish ma'lum predmetlarni o'rganishda jiddiy izchillik prinsipini mustahkamlashga urinish imkonini berdi.

O'quv rejalari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga muvofiq tuziladi. O'quv rejasiga mazkur yoshdagi o'quvchilarga mos predmetlar tegishli hajmda kiritiladi va ular o'quvchilarning har tomonlama muvaffaqiyatli kamol topishiga yordam berishi ko'zlanadi. Har bir predmet uchun o'quv soatlarining miqdorini belgilashda, birinchidan, predmetning ta'lim tizimidagi roli va ahamiyati, ikkinchidan, mazkur predmet bo'yicha o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv materialining hajmi, uchinchidan, u yoki bu predmetni o'rganishning didaktik xususiyatlari e'tiborga olinadi.

O'quv rejasining tushuntirish xatida ikkita qoida yoritiladi: o'quv rejasining tuzilishi prinsiplari ta'lim mazmunining tarkibi va strukturasiga ta'sir etadigan, uni to'g'rilaydigan omillardan biri sifatida ifodalanadi; ta'lim mazmunining, ta'lim konsepsiyasini aks ettiradigan hujjat sifatidagi o'quv rejasining vazifalarini kengaytirmay turib, rejada va o'quv dasturlarida ta'lim mazmunining tarkibi va tuzilishini to'liq yoritib bo'lmaydi.

O'quv rejasida o'quv predmetlarining yaxlit kontegratsiyalangan tizimi ikki marta: maktabdagi ta'limning dastlabki va oxirgi pog'onalarida, o'qitishning boshlang'ich va yakunlovchi bosqichlarida ifodalanadi. Maktabning o'rta zvenosida predmetlarni tabaqali o'rganish asosiy o'rin oladi. Ta'limning boshlang'ich bosqichida integratsiyalangan kurslar kiritilishining sababi bolalarda yaqqol tabaqalangan kurslarga qiziqish bo'lmasligi, ya'ni ana shu davrda ular dunyoni yaxlit bilishi va idrok etishidir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchini bilimlarni o'zlashtirish jarayonining o'zi qiziqtiradi. Predmetni bilishga qiziqish aqliy faoliyatning murakkab shakllari rivojlanishiga va keyinchalik predmetlarning tavsiflanishiga bog'liq holda vujudga keladi.

Amaliyotdan ko'rinadiki, yangi tipdagi maktablarni yaratish, ta'lim mazmunidan ortiqcha mafkuraviylashtirish va cheklashlarni chiqarib tashlash orqali ta'limdagi qoliplarning barham topishi ancha tezlashmoqda. Lekin ta'lim jarayonining o'zini qayta qu-

rish, o'qituvchi bilan o'quvchilar munosabatining uslublarini o'zgartirish natijalari yaxshi sezilmayotir.

Maktablarda ta'limning mazmunini yangilash borasidagi tadbirlar va yechimlar orasidagi o'rta maktab o'quv materiallarini quyi sinflarga oddiygina ko'chirish bilan o'quvchilarning qobiliyatini tezroq rivojlantirishga, ta'limning sifatini oshirishga intilishlar ham uchramoqda. Bunday materiallar esa bolalar o'zlashtirishining psixologik xususiyatlariga ham, quyi sinfdagi o'qitish metodlariga ham to'g'ri kelmaydi. Shunga ko'ra, mazkur tadbir ortiqcha so'zlarni kiritish, axborotlarni ko'paytirish bilan ta'limning mazmunini murakkablashtiradi va hajmini oshiradi, bolaning xotirasi cheksiz bo'lsa-da, uning uchun o'quv mashg'ulotini qiyinlashtiradi, xolos.

Insonparvar munosabatni barpo etish qadriyatlarining o'zgarishini talab qiladi. Endilikda boshlang'ich ta'limda bilimlarning tayyor shakllarini o'zlashtirish va, asosan, faoliyatning qayta tiklash turlaridan foydalanish emas, balki bola faoliyatining bilim olish jarayoniga bog'liq izlanish turlarini faollashtirish kerak.

Psixologlarning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, ta'lim ana shu yo'sinda qayta qurilsa, bola to'liq kamol topish subyektiga aylanadi. Shunda u faqat qayta tiklash va to'ldirish lozim bo'lgan bilimlar bilan ta'minlanadigan pedagogik ta'sir ko'rsatish obyekti hisoblanmaydi.

Bola faoliyatining jamoaga taqsimlangan shakllarida yoki o'qituvchi bilan birga ishlashda mustaqil bilim olish jarayoniga faol kirishadi va o'zining ijodiy qobiliyatlarini namoyish etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Xususan, mustaqil bilim olish jarayonidagi faol izlanish ishlarida, hatto qiyinchiliklarga duch kelinsa ham, bolaning sog'ligiga ijobiy ta'sir etadi. Shifokorlar va psixologlarning tasdiqlashicha, bolalar faolligining ro'yobga chiqmasligi ularga yomon ta'sir ko'rsatishi, intizomsizlikni, huquq buzish hollarini vujudga keltirishi, bolalarni „yuqoriga“ emas, balki „pastga“ yetaklashi mumkin.

Ta'lim mazmunini qayta qurishning butun murakkabligi shundaki, bolalarni kamol toptirish talabi ularning ijodiy ishlashini kuchaytiradigan metodlarni faol qo'llashga olib boradi, ko'nikma va malakalarni shakllantirish zarurligi esa tafakkurning reproduktiv komponentlaridan voz kechishga yo'l qo'ymaydi. Bunda ularni oqilona birlashtirish, tafakkurning samarali va reproduktiv komponentlari shakllanishining dialektik birligiga erishish, ayrim tadqiqotchilar taklif qilayotganidek, reproduktiv komponentlarni inkor qilmaslik kerak.

Jamiyat uchun nihoyatda zarur alternativ maktablarga bolalarning yaxshi o'sgan va tayyorlangan sara qismi yig'ilayotgan, qolgan barcha bolalarni o'qitish odatdagi maktablarga yuklanayotgani sababli insonparvar pedagogika g'oyalarini amalga oshirish yo'liga kirgan ommaviy maktabning vazifasi juda murakkablashmoqda. Ta-biiyki, bunday maktablarda ham bolalarga ma'lum bilimlar doirasida axborotlar berish va juz'iy ko'nikmalarni singdirish bilan cheklanish mumkin emas: ularni imkoni boricha yuqori darajada kamol toptirish kerak.

Dastur. Dastur va mukammal darslik o'qituvchi hamda o'quvchilar uchun, o'quv-metodik qo'llanmalarni tuzuvchilar uchun asosiy normativ materiallardir. Lekin o'qituvchilar dastur va darsliklar bilan ishlashda ularning normativ va ijodiy jihatlarini farqlay olishlari kerak.

O'quv predmeti darsida ta'limning mazmuni, asosan, dasturda masalalar ro'yxati bilan ifodalanadi.

Dasturning asosiy vazifasi — o'quv predmetining mazmunini ifodalashdir. Unda kursning sinflarga, qismlarga, mavzularga bo'linishi, ularni o'rganish tartibi, soatlar turi ko'rsatiladi. Hatto, dasturdagi masalalar ro'yxati ham undagi boshqa bo'limlarning mazmunidan tashqari, protsessual yo'nalishi ham mavjudligidan dalolat beradi. Shunday qilib, dastur ikkita vazifani bajaradi: ta'limning mazmunini o'quv predmeti doirasida aks ettiradi va predmet uchun muayyan normativ sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, u darslikka o'tishni tayyorlaydi va uning mualliflari faoliyati uchun yo'llanma hisoblanadi.

Masalalar ro'yxati — dasturning markaziy bo'limidir, ammo unda boshqa bo'limlar ham bo'lib, ular darslikning tuzuvchilari fikrini va o'qituvchilarning faoliyatini ma'lum yo'nalishga solishi kerak. Har bir o'quv predmeti bo'yicha haqiqiy dastur umuman to'rt qismdan: tushuntirish xati (har xil dasturda mazmuni turlicha); ro'yxat ko'rinishidagi mazmunning o'zi (mavzular, masalalar, laboratoriyalar va amaliy ishlar, namoyishlar, ekskursiyalar); predmetlararo aloqalar ko'rsatilgan bo'lim hamda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar ifodalangan bo'limlardan iborat bo'ladi.

Kursning maqsadlari va vazifalarini ifodalash — dasturning eng muhim elementidir. Xususan, ana shu maqsad va vazifalar darslik muallifining dasturni amalga oshirishdagi ma'lum nuqtayi nazarini va o'qituvchining darslikni to'g'rilashi hamda o'qitish

jarayonini tashkil etishi uchun tegishli yoʻnalishni belgilaydi. Oʻqituvchi, ayniqsa, yosh oʻqituvchilar oʻz izlanishlarining yoʻnalishini belgilab olish uchun kursning maqsadini chuqur anglashlari kerak. Dasturlarda shunday vazifalar ham beriladiki, oʻqituvchi ularni hal qilish uchun institutda tayyorlanmagan boʻladi. Buning misoli sifatida taʼlim mazmuniga metodologik bilimlarning kiritilishini aytish mumkin. Kursga mana shunday talablar qoʻyilishining oʻzi oʻqituvchilarni chuqur oʻylashga majbur etadi. Tajribali pedagog oʻtgan yillardagi dasturlarda bunday vazifalar boʻlmaganini sezadi. Bu hol uning mustaqil bilim olishi, ijodiy izlanishi, shuningdek, metodik birlashmada ishlashi uchun turtki boʻladi.

Darslik. Dasturda taʼlimning mazmuni *masalalar roʻyxati* orqali ifodalanadi. Oʻquv materialini oʻquvchilarga moʻljallangan darsliklar, oʻquv qoʻllanmalari, kitoblar va didaktik materiallarda, oʻqituvchiga moʻljallangan metodik tavsiyalarda yoritiladi. Darslik asosiy normativ hujjat hisoblanadi.

Darslik — oʻquvchilarning kitobi va uning eng muhim qurolidir. U faqat darsda tahlil qilinadigan oʻquv materialini oʻzlashtirishda oʻquvchiga yordam beribgina qolmay, unda mazkur predmetga qiziqish uygʻotishi, shu soha boʻyicha mustaqil bilim olish ishtiyoqini ham vujudga keltirish kerak.

Darslik oʻqituvchi uchun ham metodik qoʻllanma sifatida xizmat qiladi: tushunchalarni kiritish tartibini, ularni yoritish chuqurligini, kiritilgan oʻquv materiallariga vaqtning taqsimlanishini belgilaydi.

Obrazli qilib aytganda, darslik oʻqitish jarayonining „ssenariysi“dir. Unda oʻqituvchi oʻzlashtirishi lozim boʻlgan bilimlar, faoliyat usullari qayd qilinadi, bilim va koʻnikmalarni ijodiy qoʻllash yoʻllari belgilanadi, emotsional — qimmatli qadriyatlarni tarbiyalashning ayrim vositalari koʻrsatiladi. Darslikda taʼlimning ana shu barcha mazmuni muayyan tartibda oʻquvchilarning taʼlim muvaffaqiyatini taʼminlaydigan bosqichlar boʻyicha joylashtiriladi. Lekin boshlangʻich maktab darsliklari bagʻoyat oʻziga xosdir. Ularning hammasida metodik apparat kichkina boʻlib, u sinflar sayin asta-sekin vujudga keladi. Oʻrta maktabda baʼzan oʻquvchi darslikdan tamomila mustaqil holda foydalana olish-olmasligi muhokama qilinsa, boshlangʻich maktabda bu ishga oʻqituvchining rahbarligi majburiydir.

Ijodiy ishlaydigan oʻqituvchilarning tajribasini tahlil qilib, juda muhim kuzatishni amalga oshirish mumkin. Ular darslik va oʻzlarining metodik qoʻllanmalaridan aqida sifatida emas, balki

normativ model sifatida foydalanadilar. Aslida o'qituvchilar sinfining ehtiyojini, shaxsiy imkoniyatlarini nazarda tutib, o'z darsliklarini yozadilar. Ular darslikka zid ishlamaydilar, balki uni to'ldirib, kengaytirib va chuqurlashtirib, uning mualliflari bilan hamkorlikka kirishib ish olib boradilar. Binobarin, muallif bolalarning tayyorgarlik darajasini hisobga olish, ularga tabaqali yondashish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

O'qituvchi doimo o'quv yili boshlanishidan oldin va keyinchalik har kuni darslikka murojaat qiladi. Uning bundan maqsadi har gal har xil bo'ladi. Darslik o'qituvchining qo'lida juda ko'p vazifalarni bajaradi. U, avvalo, predmetni o'qitish vositasi sifatida xizmat qiladi. Har bir o'qituvchi ana shu vazifani biladi va uni muvaffaqiyatli amalga oshira oladi.

DARSLIK VA O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL QILISH

Darslik bilan o'quv jarayoni o'zaro bog'liq bo'lib, unda savollar, topshiriqlar, jadvallardan, statistik, xronologik ma'lumotlar va hokazolardan o'z o'rnida foydalanish lozim.

Darsliklardagi savollar va topshiriqlar ta'lim konsepsiyasi asosida tuzilgan va metodik nuqtayi nazardan to'g'ri joylashtirilgan (kamol toptirish maqsadida yoki rasmlar orqali ifodalangan) bo'lishi lozim. Ular, asosan, quyidagi uch guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhga bilimlarni mustahkamlash, o'zlashtirilgan narsalarni esga tushirish va malakalarni shakllantirishga doir savol va topshiriqlar kiradi.

Ikkinchi guruh tafakkurni o'stiradigan (mustaqil ishlashni, taqqoslash, umumlashtirish, baholash, xulosa chiqarish, bilimlar tizimini mustahkamlash, aniqlash va tajribaga solishni talab qiladigan) savol va topshiriqlardan iboratdir.

Uchinchi guruh o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llashga (mustaqil ishlarni bajarish va malakalarni egallashga) doir savol va topshiriqlarni o'z ichiga oladi.

Darslikda dasturning barcha talablari aks etishi va asosiy g'oyalar, xulosalar yaqqol ifodalanishi lozim.

Darslikni bolalarga moslashtirishda quyidagilarni alohida e'tiborga olishni bilish kerak:

- materiallarni darsliklarga to'g'ri taqsimlash;
- o'quvchilarga beriladigan vazifalarni asta-sekin qiyinlashtirib borish (tizimga solish);

— o'quvchilarga tabaqali yondashishni nazarda tutish (topshiriqlarni qiyin yoki osonligiga qarab tanlash);

— darsda, uy vazifalarini bajarishda, takrorlashda asosiy va qo'shimcha materiallarni ajratish;

— darslikdagi savol va topshiriqlarning mo'ljallangan vaqtga mosligi va o'quvchilarni qiynab qo'ymasligi;

— darslikning mazmuni (o'quvchilarni qiziqtirishi, matnlarining g'oyaviy va estetik jihatlari) uni o'rgatishning metodik tizimiga muvofiq bo'lishi;

— darslik tilining osonligi va ravonligi, o'quvchilar nutqini o'stirish uchun namuna bo'la olishi.

Darslikning asosiy komponenti uning matnidir. Matnlar asosiy va qo'shimcha materiallardan (murojaat, hujjat, xrestomatiya va hokazolardan) hamda tushuntirishlardan iborat bo'ladi.

Darslikni tahlil qilishda uning tuzilishi, mavzularning o'rni, illyustratsiyalarga boyligi va, eng muhimi, o'quvchilarga ta'siri hisobga olinishi kerak.

Mana shu talablar amalga oshirilishi uchun har bir yangi darslikni yaratishning o'ziga xos muammolarini to'g'ri hal qilish, darslik o'quv-metodik ishlarining asosi bo'lishi kerakligini nazarda tutish shart.

CHET EL MAMLAKATLARIDAGI TA'LIMNING MAZMUNI

Biz jahonning 73 mamlakatida o'qitish boshlanadigan yosh to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lsak, shularning 54 tasida bolalar olti va undan kichikroq yoshidan, 43 mamlakatda olti yoshdan, 3 mamlakatda besh yoshdan maktabda o'qiy boshlaydi, 8 mamlakatda maktabga bolalarni besh yoshida ham, olti yoshida ham qabul qilish yuklangan.

O'quv rejasi. Turli mamlakatlarda o'quv rejasining haftalik hajmi (hafta), sinflardagi mashg'ulotlar soni har xildir. Shuningdek, turli mamlakatlarda darslarning davom etishi ham bir xil emas. Masalan, Yaponiyada 45 va AQSHda 40 daqiqali darslar joriy qilingan. Angliyada darslar tanaffussiz, ketma-ket o'tilaveradi.

Buyuk Britaniyada o'quv yili sentabrda boshlanib, iyul oyining oxirida tugaydi. O'quv haftasi besh kunlik. Bu mamlakatda hozirgacha yagona maktab dasturlari va darsliklari mavjud emas. O'quv dasturlari ishlab chiqish huquqi maktab direktorlari va katta o'qituvchilar zimmasiga yuklangan. Lekin o'qituvchilar

maktab to'g'risida 1986- yili qabul qilingan 2- qonunga muvofiq o'quv dasturlari xususida mahalliy maorif organlari bilan kelishishlari shart. Hukumat mufassal va balanslangan, o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlari va hozirgi hayot talablariga muvofiq tarzda tabaqlangan o'quv dasturini joriy etish yo'li bilan ta'limiy imkoniyatlarni kengaytirishdan manfaatdordir. Angliya va Uelsdagi boshlang'ich hamda birlashgan o'rta maktabga umumiy-ilmiy o'quv dasturini joriy etish mo'ljallanmoqda. Bu dasturga ko'ra o'quv vaqtining 70 foizi asosiy predmetlarni Maorif va fan departamenti tavsiya etgan hajmda o'rganishga ajratilgan. Qolgan vaqtdan istalgan predmetlarni o'rganish uchun foydalanish mumkin.

Bulardan tashqari, yana quyidagi tadbirlarni amalga oshirish ko'zlanmoqda: 7, 11, 14 va 16 yoshli bolalar uchun asosiy predmetlar bo'yicha imtihonlar joriy etish; maktablardagi o'quvchilar sonini Maorif va fan departamenti tayinlagan normalarga asosan belgilash; maktablar zimmasiga tayyorgarligi va qobiliyatlaridan qat'iy nazar, barcha bolalarni, lekin belgilangan normalar chegarasida qabul qilish majburiyatini yuklash; o'quvchilarning soni 200 nafardan ortiq maktablarga o'zining moliyaviy kadrlari masalalarini mustaqil hal qilish, shuningdek, mahalliy maorif organlarining nazorati ostida chiqish va bevosita Maorif va fan departamentiga bo'ysunish huquqini berish. Ana shunday jarayonlar Shotlandiya va Shimoliy Irlandiyadagi maktab ta'limida ham ro'y berayotir.

Angliyada besh yoshga to'lgan bolalar butun o'quv yili mobaynida maktabga qabul qilinaveradi. Bitta sinfdan 5—6 va 7 yoshli bolalar o'qiyveradi.

Bolalar bir necha oy maktabga qatnaganlaridan so'ng ular yaxshiroq o'sgan va sustroq o'sgan bolalar guruhlariga bo'linadi.

Bolalar sinf xonalarida o'ynaydilar, shug'ullanadilar va ovqatlanadilar. Xonalarda rasm chizish, yelimlash va o'yinchoqlar yasash uchun turli ashyolar, hisoblash, tortish uchun har xil uskunalar, asboblardan boshqa didaktik vositalar mavjud bo'ladi. Har bir sinfdan kichkina kutubxona tashkil etiladi. Hamma mashg'ulotlarni bitta o'qituvchi olib boradi. Bolalarning ko'p vaqti ochiq havoda o'tadi.

Yaponiyada, ko'p mamlakatlardan farqli ravishda, o'quv yili 1-aprelda boshlanib, keyingi yilning 31 martida tugaydi. Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda o'quv yili uchta semestr (aprel, iyul, sentabr, dekabr, yanvar, mart) ga bo'linadi. Katta va o'rta maktabda o'quv yili ikki-uchta semestrda bo'linadi. Yozgi,

qishki (yangi yildan oldin va keyin) hamda bahorgi (yillik imtihonlardan keyin) ta'tillar belgilanadi. Yozgi ta'tillarning boshlanishi hududlar va o'quv yurtlarining tiplari bo'yicha har xildir. Ular ko'p boshlang'ich va kichik o'rta maktablarda iyulning oxirida boshlanib, avgustning oxirida tugaydi. Ayrim qishloq xo'jaligi hududlarida bahorda va kuzda yozgi ta'tilni qisqartirish hisobiga mavsumiy fermerlik ta'tillari ham bo'ladi.

Yaponiya maktablaridagi o'quv yili AQSH maktablaridagiga nisbatan 60 kun uzunroq, ya'ni 240 kun davom etadi. Mashg'ulotlar ish kunlari va shanba kunlari ertalab 8.30 dan 15.15 gacha, ya'ni 7 soatdan o'tkaziladi. Shuningdek, o'quvchilar mashg'ulotlardan keyin haftada 2—3 soat sinfdan tashqari klub ishlari bilan shug'ullanadilar hamda haftada 7 soatgacha vaqtlarini maxsus repititorlik maktablarida o'tkazadilar. Yaponiyalik o'quvchilar AQSHdagi o'rta maktab o'quvchilariga nisbatan ko'proq vaqtlarini sinfdan tashqari mashg'ulotlarga sarflaydilar. Ta'lim milliy instituti o'tkazgan savol-javob ma'lumotlariga ko'ra katta o'rta maktab o'quvchilarining 36 foizi haftada 10 soatgacha va undan ko'proq vaqt mustaqil ishlash bilan shug'ullanadi. Bu esa amerikalik o'quvchilar mustaqil ishlaydigan vaqtdan 6 marta ko'pdir.

Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda o'rganilishi lozim bo'lgan fanlar, shuningdek, yil davomida ularni o'rganish uchun ajratiladigan soatlar miqdori Ta'lim vazirligining farmoyishi bilan belgilanadi. Mazkur vazirlik ta'limning har bir bosqichidagi o'quv fanlarining maqsadi va mazmunini ham belgilaydi.

Bularga qo'shimcha ravishda ijtimoiy maktablarda haftasiga bir marta majburiy axloq tarbiyasi mashg'ulotlari o'tkaziladi, xususi maktablarda esa bu mashg'ulotlar diniy ta'lim bilan almashtirilishi mumkin.

Yaponiyadagi o'quv rejasi doimo 3 ta bo'lim (o'qish, axloq tarbiyasi va maxsus faoliyat)dan iborat bo'ladi.

Ta'lim vazirligining farmoyishiga muvofiq, katta o'rta maktabni bitirish uchun eng kami 80 ta sinov birligini olish zarur. Maktablar majburiy predmetlarga qo'shimcha ravishda xohishga qarab ingliz tilini va boshqa chet el tillarini, shuningdek, maxsus texnik fanlarni o'qitishni taklif qilishlari mumkin.

Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda bilimlarning asoslari tarkib toptiriladi: ularning o'quv rejalarida keng qamrovli va bolalardagi o'sishning darajasiga ko'ra murakkablashib boradigan o'quv kursini o'rganish nazarda tutiladi. Boshlang'ich va kichik o'rta maktabda til

bo'yicha tayyorlanish yetakchi o'rinda turadi, bunday mashg'ulotlarga, ayniqsa, II—IV sinflarda o'quv soatlarining eng ko'p qismi ajratiladi. Tilni o'rganishda eslab qolish bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarga alohida e'tibor beriladi. O'rganishga ajratilgan soatlar miqdori bo'yicha arifmetika va matematika ikkinchi o'rinni *ishg'ol* etadi, ulardan keyin jamiyatshunoslik turadi.

Yapon maktablari uchun chiqariladigan deyarli barcha darsliklar xususiy nashriyotlarda chop etiladi. Darsliklarning mazmuni va bahosini Ta'lim vazirligi ma'qullaydi. Davlat maktablarida foydalaniladigan darsliklarni 3 yilda 1 marta ta'lim bo'yicha mahalliy kengashlar qabul qiladi. Davlatga qarashli va xususiy boshlang'ich hamda kichik o'rta maktablarning barcha o'quvchilari darsliklarini milliy hukumat hisobiga bepul oladilar. Katta o'rta maktablarning o'quvchilari esa darsliklarni sotib olishadi. Darsliklar arzon narxda sotiladi.

6—15 yoshli bolalarning hammasi olti yillik boshlang'ich maktabga qatnashi majburiydir. Majburiy to'qqiz yillik ta'lim ham barcha bolalar uchun bepul. Ehtiyojmand oilalarning bolalariga maktabdagi tushliklar, ekskursiyalarga to'lovlar, tibbiy xizmat uchun milliy hamda mahalliy boshqaruv organlari tomonidan yordam puli beriladi.

Boshlang'ich maktabni bitirgan bola kichik o'rta maktabda o'qishni davom ettirishga majbur. Ijtimoiy kichik o'rta maktablar o'z tumanida yashaydigan jismoniy yoki ruhiy noqis bolani qabul qiladi. Mazkur maktablarda bolalarni tanlashning qandaydir qoidalar yoki qabul qilishning hech qanday shartlari yo'q. Lekin ota-onalari o'z bolalarini boshlang'ich maktabdan oliy o'quv yurtigacha ta'limning barcha bosqichlaridagi xususiy pullik bilim maskanlariga berish huquqiga ega. Xususiy o'quv yurtlarida o'quvchilarni tanlash qoidasi joriy etilgan va unga amal qilinadi.

Yaponiyada uch xil: kunduzgi, kechki va sirtqi katta maktablar mavjud. O'qish muddati kunduzgi maktabda uch yil. Kechki va sirtqi maktablarni bitirganlar katta o'rta maktabni bitirganlik to'g'risidagi diplomga teng diplom oladilar. Katta o'rta maktablardagi o'quvchilarning taxminiy 95 foizi kunduzgi smenada o'qiydi. Katta o'rta maktablar o'quv rejalarining xarakteri bo'yicha: umumiy (akademik) maktablarga, texnika, tijorat, mahalliy san'at maktablari va hokazolarga bo'linadi. Katta o'rta maktablarning 30 foiziga yaqini ta'limning ham umumiy, ham kasb-korlik kurslarini, 47 foizdan ko'prog'i faqat umumiy kurslarni va qolganlari

kasb-korlik kurslarini tashkil qiladi. Katta o'rta maktablardagi o'quvchilarning taxminan 70 foizi umumiy o'quv rejalari bo'yicha ta'lim oladi. Katta o'rta maktablarga o'quvchilarni kichik o'rta maktabni bitirgani to'g'risidagi hujjatlar va kirish imtihonlarining natijalari asosida qabul qilinadi. Ijtimoiy va xususiy sektorlarda tegishli yosh guruhidagi o'g'il va qizlarning 98 foizi ixtiyoriy o'rta ta'limga jalb etilgan, ya'ni u umumiy ta'lim hisoblanadi.

Lotin Amerikasi mamlakatlari 1961- yilda AQSH taklif etgan iqtisodiy yordam dasturini, ya'ni „Taraqqiyot yo'lidagi ittifoq“ dasturini qabul qilishga majbur bo'ldi. Unda xalq ta'limini rivojlantirishning o'n yillik rejasi ham ifodalangan, umuman, mazkur dasturda maktablar tarmog'ini kengaytirish, o'quv maskanlarini bartaraf etishning, butun jamiyatni zamonaviylashtirishning asosiy omili ekani qayd etilgan, ammo dasturda asosan xorijiy mustamlakachilar va mahalliy zodagonlarning maqsad hamda manfaatlari nazarda tutilgan bo'lib, ularning niyati, avvalo, xodimlarni yetishtirish va taraqqiyparvar jamoatchilikning diqqat-e'tiborini dolzarb siyosiy muammolardan chalg'itish edi.

60—70- yillarda Lotin Amerikasidagi barcha mamlakatlarda maorif organlarining faoliyati keskin kuchaydi. Hukumat maktab va universitetlar ishiga, ularni moliyaviy ta'minlashga jiddiy e'tibor berdi. Amerika davlatlararo organlari va BMT tashkilotlarining, avvalo, YUNESKOning harakatlari tufayli o'qituvchilar tayyorlash, shuningdek, maktab xodimlariga yangicha o'qitish usullarini o'rgatish keng tus oldi. 60- yillar oxiridan ko'pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida maktab va universitet ta'limi tizimi isloh qilina boshlandi. Islohotning asosiy g'oyasi o'quv maskanlarini ma'rifiy mazmundagi yoki mahalliy maqsadlar ko'zlangan vazifalarni bajarishga, fan-texnikani takomillashtirish negizida iqtisodiyotni jadal rivojlantirish vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirishdan iborat edi.

Ta'lim siyosatini ana shu tariqa o'zlashtirishlarini Shimoliy Amerika o'quv markazlari asosida ta'limni zamonaviylashtirish, deb baholash mumkin edi. Mazkur o'zlashtirishlar pedagogik jihatdan muayyan amaliy maqsadlarni ko'zlashga da'vat etdi. Yosh avlodni o'qitish sohasidagi mazkur o'zgarishlar ko'pchilikning ishonchini oqlamadi va umidini puchga chiqardi. Tub ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirmay, ta'lim sohasida ham muvaffaqiyatlarga erishib bo'lmasligi to'g'risidagi fikrlarni isbotladi.

60—70- yillarda ta'lim sohasini rejalashtirish asta-sekin yo'lga qo'yildi, o'quv yurtlarini mablag' bilan ta'minlash tartibga solindi.

Maktab ishlarini markazlashtirish kuchaydi va bu hol o'quv dasturlarini tuzish, kadrlardan foydalanish, maktab binolarini qurish kabi ishlarni muvofiqlashtirish imkonini berdi.

Mintaqadagi (Barbadosdan boshqa) hamma mamlakatlarda bolalarni majburiy ravishda 14 yoshgacha (Peruda 16 yoshgacha) o'qitish joriy etildi. Ayrim mamlakatlarda boshlang'ich maktabdagi, hatto o'rta maktabdagi o'qish ham bepul qilindi. Lekin bu qoida faqat davlat sektoriga qarashli maktablarga taalluqli edi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ba'zilarida maktablarning azaliy tuzilishini o'zgartirish bo'yicha ham islohotlar o'tkazildi. Boshlang'ich maktablarni va o'rta maktablarning dastlabki bosqichlarini birlashtirgan maktab ta'limi bazaviy turkumi tuzildi. Chunki boshlang'ich maktabga asoslanib kelgan kasb-korlik maktablarining umumta'limiy saviyasini oshirish zarur edi. Dastlab, 1965- yilda Chilida 8 yilga mo'ljallangan bazaviy turkum tashkil topgan bo'lib, 70- yillarda Boliviya va Braziliyada ham 8 yillik, Peru, Salvador va Venesuelada 9 yillik, Argentinada 6 yillik, Yamayka va Kolumbiyada 5 yillik ana shunday turkumlar joriy etildi. Peru, Panama va boshqa qator mamlakatlarda majburiy ta'lim faqat boshlang'ich maktablarga emas, balki butun bazaviy turkumga ham tatbiq qilindi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ayrimlaridagi o'quv dasturlarining tor ixtisoslashuvi va muayyan amaliy yo'nalishga ega bo'lishi yoshlarning umumta'limiy tayyorgarligi uchun zararli bo'lib, ana shu tayyorgarlik darajasi pasayishiga olib boradi. Braziliya, Kolumbiya, Venesueladagi maktablar ixtisoslashtirilganining oqibati ana shu fikrni yaqqol isbotlaydi. Mazkur islohot aholini ish bilan ta'minlashning, davlat korxonalari uchun kadrlar tayyorlashning ba'zi muhim milliy muammosini va boshqa ba'zi masalalarni hal etish imkonini bergan bo'lsa-da, qator salbiy natijalarga olib borishi ham muqarrardir. Chunki ushbu ixtisoslashtirish bir tomonlama xarakterga ega bo'lib, maktab tizimining amerikalashuviga, uning insonparvarligi buzilishiga sabab bo'ladi. Mintaqadagi mazkur o'zgartirishlardan ko'zlangan asosiy maqsad ajnabiy monopoliyalar va mahalliy katta kompaniyalar korxonalarini yerlik mehnat resurslari hisobidan malakali kadrlar bilan ta'minlash edi. Shunga ko'ra, ta'limni isloh qilish dasturining bir tomonlama xarakteri tez orada yaqqol ayon bo'ldi.

Shunga qaramay, mintaqada ta'limni isloh qilish, shu jumladan, o'rta maktablarni ixtisoslashtirish milliy iqtisodiyotni kadr-

lar bilan ta'minlashda ma'lum darajada yordam berdi. Shuning uchun ham davlat boshlang'ich maktablar bilan bir qatorda, o'rta va oliy o'quv yurtlarini ham mablag' bilan ta'minlashni kuchaytirib bordi. Mintaqada xususiy o'quv yurtlari tarmog'i ham kengaydi. Ta'limning hamma bosqichlaridagi o'quvchilar kontingenti ancha ortdi. Lotin Amerikasi mintaqasi 1975- yilda bolalarni boshlang'ich ta'limga jalb etish bo'yicha dunyoda birinchi o'ringa chiqdi va qolgan hamma ko'rsatkichlar bo'yicha ham rivojlana-yotgan hamma mamlakatlardan ancha ilgari ketdi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining taraqqiyparvar jamoatchiligi keng xalq ommasiga xizmat qiladigan Xalq maorifi masalalarini mustaqillik, demokratik va ijtimoiy taraqqiyot uchun kurashish orqaligina hal etish mumkinligiga ishonch hosil qildi va xuddi ana shu yo'nalishdan borishga intilmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. „Umumiy ta'lim“ tushunchasiga nimalar kiradi?
2. Ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqish zarurligining sababi nimalardan iborat?
3. Maktabning o'quv rejasi nima?
4. O'quv dasturi nima va uning xalq ta'limini qayta qurish davridagi xususiyati nimalardan iborat? Boshlang'ich ta'limning istalgan predmetiga doir o'quv dasturini tahlil qiling.
5. Darsliklarga asosan qanday pedagogik talablar qo'yiladi? Boshlang'ich ta'lim darsliklaridan birini tahlil qiling.
6. Ta'lim mazmunini yanada takomillashtirish sohasidagi tadqiqot ishining ayrim yo'nalishlarini aytib bering.

XIV BOB. O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING SHAKLLARI

O'QUV ISHINI TASHKIL ETISH SHAKLLARI HAQIDA TUSHUNCHA

Ta'lim ijtimoiy hodisa bo'lib, uning tarixi juda uzoqdir. Ta'lim kishilik jamiyati rivojining dastlabki davrlaridayoq katta rol o'ynagan. U to'plangan tajribalarni, dunyo haqidagi axborotlarni berish jarayonini ta'minlagan, insoniyatning faqat ijtimoiy rivojlanishiga emas, balki qiyin sharoitlarda yashay olishiga ham yordam bergan. Uzlüksiz rivojlangan jamiyatda ta'limning mukammal jamoa shakli, ya'ni dars ming yillar mobaynida vujudga kelgan. Y. A. Komenskiy „Buyuk didaktika“ asarida tarbiyaning oldingi barcha tajribalarini umumlashtirdi, sinfning dars tizimida ta'limning asosiy didaktik prinsiplarini izchil ifodaladi. O'sha zamondan buyon 350 yil o'tdi. Shuncha vaqt mobaynida darsning tashkiliy shakllari ham, ta'limning metodlari ham uzluksiz takomillashib bordi.

Xalq maktablari tashkil topganidan boshlab, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorligi hamda o'zaro munosabati muammolari ham vujudga kelgandir. Ma'lumki, o'qituvchining bilimi uning darsdagi va uydagi faoliyatining xarakteriga bevosita bog'liqdir, faoliyatsiz bilimlar ham bo'lmaydi. O'qituvchi ajoyib yo'sinda dars o'tishi, lekin bu darsning natijasi muayyan o'quvchi uchun hech narsaga arzimasi mumkin.

Shularga ko'ra, o'qituvchi o'zini ana shunday o'quvchining o'rniga qo'ya bilishi, uning darsdagi faoliyatini va unga maktabda butun o'qish davridagi munosabatini tasavvur qilishi g'oyat muhimdir. Zotan tarbiya va ta'lim asta-sekin amalga oshadi hamda o'quvchiga barcha darslar majmuyi qanday ta'sir etishiga, o'quvchi o'qituvchi rahbarligida ongli va faol bajaradigan ishlarning hajmi hamda muntazamligiga bog'liqdir.

O'qituvchining vazifasi — darsda tafakkur va faoliyatning ana shu turlarini eng to'g'ri uyg'unlashtirishdir. Binobarin, bunday uyg'unlik dars samaradorligini oshirishning muhim omilidir.

O'qituvchi dars muammolariga to'g'ri yondashishi uchun ta'lim jarayonining asosiy komponentlarini bilishi, ularning o'zaro bog'liqligi va bir-biriga ta'sirini tushunishi lozim. Obyektiv mavjudlikning mohiyatini bilishi ta'limning maqsadlaridan biridir.

Ta'limda bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga quyidagi komponentlar kiradi:

1. Hodisalarni, narsalarni kuzatish, axborotlarni idrok etish.
2. Olingan axborotlarni tahlil qilish (bilimlarning xarakterli belgilarini aniqlash, taqqoslash, ko'chirish, birinchi jarayonda olingan axborotlarni o'zgartirish va unda olingan axborotlar doirasidan chiqish).
3. Eslab qolish.
4. Ishlar, umumlashtirishlarning to'g'riligini tekshirish hamda baholash.

Umuman aytganda, ta'limni boshqarish o'qituvchi o'qish jarayonining asosiy strukturasi, elementlari, xususan, o'quv materialining mazmuni, ta'lim metodlari, faoliyat usullari, shakllari va vositalari to'g'ri amalga oshuvi hamda o'zaro ta'sirini ta'minlashdan iboratdir.

TA'LIMDA SINIF-DARS TIZIMINING VUJUDGA KELISHI

Ta'limni boshqarishning asosiy tashkiliy shakli quyidagi ma'lum belgilarga ega bo'lgan mashg'ulotlar guruh yo'sinida o'tkaziladi:

- mashg'ulotlarning har yili va har bir o'qish kuni bir paytda boshlanishi;
- mashg'ulotlar va ular orasidagi tanaffuslarning ma'lum vaqt davom etishi;
- guruhlardagi bolalarning yoshi va soni jihatdan baravarligi;
- material o'rganish sur'atining bir xilligi;
- o'quv mashg'ulotlarining ma'lum tashkiliy shaklda o'tkazilishi.

Guruhli mashg'ulotlarning sinf-dars tizimi deb atalgan bunday shakli keng tarqaldi, mustahkamlandi va hozir ham ancha takomillashgan holda mavjuddir.

Maktab rivojlanishi tarixida 20- yillarda ta'limning yakka tartibdagi shakli notanqidiy yo'sinda qabul qilindi va amaliyotga ta'limning brigada — laboratoriya metodi bilan kiritildi. Unda bir guruh (5—6 nafar) o'quvchilar o'qituvchi tavsiya etgan materialni mustaqil holda o'rganganlar. O'qituvchi maxsus tushuntirishlar bermay, faqat yo'l-yo'riqlar ko'rsatgan. Hamma narsa uchun brigadir javob bergan. Bunday ta'lim bolalarning o'quv faoliyati uchun mas'uliyatini pasaytirgan.

Maktab barham topishining noto‘g‘ri pedagogik konsepsiyalari davrida ta’limning „loyihalar metodi“ deb atalgan shakli vujudga kelgan. Unda o‘quvchilar o‘qituvchining topshirig‘i bo‘yicha qandaydir obyektning loyihasini tayyorlaganlar. Mazkur g‘oyalar mualliflarining aytishicha, o‘quvchilar loyihani tuzishda o‘quv rejasi bo‘yicha o‘tiladigan predmetlarga doir kompleks bilimlarni o‘zlashtirgan.

So‘nggi yigirma yil mobaynida pedagogika nazariyasi kombina-tsiyalashgan darsni o‘rganishdan darsni elementlari bo‘yicha bos-qichma-bosqich o‘zlashtirishga, undan sintetik va nihoyat, muammoli o‘rganishga o‘tdi. Tadqiqotlarning uzviyligi va uzviy yondashishi to‘g‘risida juda ko‘p ilmiy adabiyotlar mavjud. Masalan, M. I. Maxmutov, T. D. Kirilova, F. F. Korolyov va E. G. Yudin-larning hozirgi zamon darsi, uni tashkil etish, kamol toptiruvchi ta’lim sharoitidagi dars nazariyasi va amaliyoti, muammoli dars va hokazolarga doir kitoblarida darsga sistema sifatida qaralsagina, uni chuqur tushunish mumkinligi qayd qilingan. Lekin pedagoglar 70- yillardagina darsni o‘rganish va tushuntirishga sistemali yondashish zarurligini to‘la angladilar. Fanlar rivojlanishining hozirgi bosqichida darsni qanday tushunish kerak?

Dars nazariyasida hozirgacha bu tushunchaning yangi ta’riflari yo‘q. Ko‘p ta’riflarda xuddi ilgariidek, dars ma’lum vaqt mobaynida tarkibi o‘zgarmaydigan o‘qituvchilar va o‘quvchilar faoliyatini tashkil etishning shakli bo‘lib, u bolalarni o‘qitish, tarbiyalash va kamol toptirish vazifalarini amalga oshirish uchun muntazam qo‘llanishi ifodalangan. Darsda o‘quv-tarbiya ishlarining barcha komponentlari: maqsad, mazmun, vositalar, metodlar, tashkil etish va boshqarish faoliyati hamda uning hamma didaktik elementlari mujassamlangan, deb hisoblash qabul qilingan.

Tabiiyki, dars yaxlit ta’lim jarayonini o‘quv-tarbiya ishining boshqa tashkiliy shakllari — uy vazifalarini bajarish, predmet to‘garaklarining mashg‘ulotlari, sayrlar va hokazolar bilan uzviy birlikda aks ettiradi. „Darsni ikki jihatdan: umuman, ta’lim jarayoni va ta’limni tashkil etish shakli sifatida ta’riflab uni foydali deb hisoblash taklifi bor (M. I. Maxmutov). Ta’limga umumiy jarayoni dars o‘qitish harakatining ta’lim mazmuni, prinsiplari va metodlari bilan belgilanadigan, ma’lum makon-zamon chegaralarida o‘qituvchi rejalashtiradigan hamda boshqaradigan birgalikdagi obyekt o‘qituvchi va o‘quvchilar amalga oshiradigan asosiy shaklidir.

Mazkur tushuncha ikkinchi nuqtayi nazardan quyidagicha ta'riflanadi: dars ma'lum tarkibdagi o'qituvchilar (muallimlar) bilan o'quvchilarning maqsadga muvofiq o'zaro ta'siri (faoliyatlari va aloqalari) jarayonini tashkil etishning, ta'lim mazmuni, shakllari, metodlari, vositalarini o'z ichiga oladi, ta'lim jarayonida o'qitish, kamol toptirish va tarbiyalash vazifalarini amalga oshirish uchun (bir xil vaqt ichida) muntazam qo'llanadigan boy va o'zgaruvchan shaklidir". (Qarang: M. I. Maxmutov. „Современный урок“.)

DARS — MAKTABDA O'QUV ISHLARINI TASHKIL QILISHNING ASOSIY SHAKLI

Hozirgi paytda o'quv ishlarini tashkil etishning quyidagi shakllari qo'llanadi: dars, ekskursiya, o'quv ustaxonalaridagi mashg'ulotlar, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi shakllari, uy ishlari, sinfdan tashqari o'quv ishlarining shakllari (predmet to'garaklari, studiyalar, olimpiadalar, tanlovlar).

Pedagogik adabiyotlarda va maktab amaliyotida darsdagi ishlarni tashkil etishning asosan uchta: yakka tartibdagi, umumiy va guruhii shakllari qabul qilingan.

Biz darslardagi va uydagi yakka tartibdagi ishlar deganda o'quvchilarning o'zlari uchun maxsus tanlangan va har birining imkoniyatlariga mos topshiriqni bajarishlarini tushunamiz. Shunga ko'ra o'qituvchi o'quvchining o'ziga xos imkoniyatlarini aniqlab, unga faqat tayyor namuna bo'yicha emas, balki mustaqil holda ishlashni ham talab qiladigan topshiriqlar sistemasini tanlaydi. Bunday ish tasodifiy emas, balki muntazam, puxta o'ylangan bo'lishi va bunda o'quvchining xususiyatlari hamda imkoniyatlari hisobga olinishi lozim. O'quvchi imkoniyatlarining ikki tomoni nazarda tutilishi zarur.

O'quv imkoniyatlarining ichki tomoniga fikrlash va eslab qolishdan iborat o'qish qobiliyati; o'quvchi ilgarigi ta'limda olgan maxsus bilimlar, shuningdek, o'quv mehnatiga doir ko'nikma va malakalarning, ma'lum darajada ish qobiliyati va mas'uliyatning, o'qish sabablari majmuyining mavjudligi kiradi.

O'quvchi imkoniyatlarining tashqi tomoni unga maktabda xilma-xil ta'sir ko'rsatishdan va uning oila muhitida oladigan taassurotlaridan iboratdir.

Yakka tartibdagi ta'lim har bir o'quvchiga yetarli darajada chuqur va puxta bilimlar berish uchun, har bir o'quvchi maqsadga muvofiq kamol topishini va zaruratga qarab o'zining bilimlarini

mustaqil holda to'ldirib borish ko'nikmalariga ega bo'lishini ta'minlash uchun kerak.

Yakka tartibdagi ishlarni darsning hamma bosqichlarida tashkil qilish maqsadga muvofiqdir.

Bunday ishlardan bilimlarni mustahkamlash, takrorlash va turli mashqlarni uyushtirishda foydalanish juda osondir. Ular yangi materialni o'rganishda ham g'oyat samaralidir.

O'quvchilar bilan olib boriladigan yakka tartibdagi ishlar rejasini quyidagi yo'sinda tuzish mumkin:

- dastlab mustaqil ishlarni o'tkazish hamda o'quvchi yashaydigan va o'qiydigan sharoitlarni tahlil qilish orqali uning imkoniyatlarini o'rganish;

- o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlashning didaktik vositalarini yaratish;

- har bir o'quvchi uchun eng maqbul topshiriqlarni hamda bilim olishi va kamol topishini nazorat qilish sistemasini belgilash, o'quvchini o'z vaqtida murakkabroq masalalarni hal qilishga o'rgatish, amalga oshirilgan ishlarni tahlil qilish va umumlashtirish, tuzatish va xulosalar chiqarish.

O'QUV ISHLARINI TASHKIL ETISHNING UMUMIY SHAKLI

Darsning umumiy shakli o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining shunday turidirki, unda o'quvchilar hamma uchun umumiy bitta ishni baravar bajaradilar. Olingan natijalar sinf bo'yicha muhokama qilinadi, taqqoslanadi va umumlashtiriladi. Ommaviy ta'lim sharoitida o'quv ishlarini tashkil etishning umumiy shakli g'oyat muhimdir. U bolalarda jamoatchilik hissini tarbiyalash, ularni mulohaza yuritishga, o'quvchilarning mulohazalaridagi xatolarni topishga o'rgatish imkonini beradi. To'g'ri rahbarlik qilinsa, bolalarning o'quv imkoniyatlari aniqlansa, sinfda turli muammolarni muhokama etish juda samarali tadbir hisoblanadi. Bu tadbir o'qituvchidan hamma o'quvchilarning fikrlashiga mos ishni topish mahoratini, ularning istaklarini tinglay olishni talab qiladi. Darsning umumiy shaklida ko'zlangan maqsadlar bo'yicha va, ayniqsa, o'quvchilarda dalillar bilan muhokama yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda ajoyib natijalarga erishish mumkin. Agar bolaning o'quv imkoniyatlari to'g'ri baholansa, darsni tashkil qilishning umumiy shakli o'quvchilarga yakka tartibda yondashishdan keng

foydalanish imkonini ham beradi. O'qituvchi ulardan o'z imkoniyatlariga bog'liq holda turli darajadagi umumlashmalarni so'raydi. Shu tariqa o'quvchilarning tinglashlari ham, o'z bilimlari va fikrlarini o'rtoqlari bilan taqqoslashi, tezda to'ldirishi, undagi xatolarni topish ko'nikmalarini shakllantirishi juda muhimdir.

Umuman olganda, sinfga ham reproduktiv, ham ijodiy topshiriqlar berish mumkin. Darsda ishning yakka tartibdagi va umumiy shakllari birlashtirilsa, har ikkalasining afzalliklaridan kengroq foydalanish imkoniyati tug'iladi.

Yangi materialni o'rganish va uni mustahkamlashda darsni tashkil qilishning umumiy shakli eng samaralidir, olingan bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llashni esa yakka tartibdagi ishlardan kengroq foydalanib tashkil etish yaxshidir. Laboratoriya ishlari umumiy yo'sinda tashkil qilinadi. Lekin bunda ham har bir o'quvchini maqsadga muvofiq kamol toptirish imkoniyatlarini izlash kerak.

TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING GURUHIY SHAKLI

So'nggi yillarda darsni tashkil etishning umumiy va yakka tartibdagi shakllari bilan bir qatorda, ta'limni tashkil etishning guruhliy shakli ham keng tarqalmoqda.

Guruhliy shaklning asosiy belgilari:

- mazkur darsda muayyan o'quv vazifalarini hal qilish uchun sinf bir necha guruhlariga bo'linadi;

- har bir guruh muayyan topshiriq oladi va uni birgalashib, o'z boshlig'i yoki o'qituvchining bevosita rahbarligida bajaradi;

- topshiriq guruhning har bir a'zosi qo'shgan hissani hisobga olish va baholash imkonini beradigan yo'sinda bajariladi;

- guruhning tarkibi doimiy bo'lmaydi, uni tanlashda guruhdagi har bir a'zoning o'quv imkoniyatlari jamoa uchun naqadar foydali amalga oshadigan bo'lishi nazarda tutiladi.

Maxsus tanlangan guruhlarda o'quv va ishlab chiqarish topshiriqlari ma'lum yo'riqnoma — reja bo'yicha bajariladi. Turli predmetlarda va hatto, bitta predmet bo'yicha darslarda guruhlarining rahbarlari va tarkibi har xil bo'lishi mumkin. Darsning guruhliy shakli guruhdagi ishning tashkil etilishiga bog'liq.

Birinchi galda, guruhning tarkibini to'g'ri tanlash zarur. U, albatta, kichik jamoa bo'lishi lozim, shundagina barcha a'zolar bir-birlarining yutuqlarini boyitadilar va kamchiliklarini to'ldiradilar. Guruhda o'zaro salbiy munosabatdagi bolalar bo'lmasligi kerak.

Ba'zan ma'lum topshiriqni guruhning moyilligi va qobiliyatlariga qarab qismlarga ajratiladi. A'zolarining har biri ishning o'ziga tekkan qismini yakka tartibda bajaradi. Keyin har bir o'quvchi bajargan ishning natijalari muhokama qilinadi va jamlanadi.

Darsning guruhliy shakli, ayniqsa, qandaydir amaliy masalalarni hal qilishda yoki kursning qandaydir xususiy masalasini chuqur o'rganishda samarali bo'ladi.

Darsning umumiy yoki yakka tartibdagi shaklida o'qituvchi bitta darsda hamma o'quvchilarga yordam berishga qiyinaladi. U bir-ikki o'quvchi bilan ishlayotganida o'zlarida savollar tug'ilgan o'quvchilar navbat kutib turadilar. Guruhda esa o'quvchilarga juda tez yordam berish mumkin. Tajribadan ko'rinadiki, bunda guruhdagi kuchli va bo'sh o'quvchiga yordam beradigan o'quvchi bo'sh o'quvchiga nisbatan kam manfaatdor bo'lmaydi, binobarin, u o'z o'rtog'iga tushuntirishda uning bilimlari yuksak darajada faollashadi va mustahkamlanadi. Guruhlar har qanday muammolarni hal qilishda ham g'oyat samaralidir. Bir tomondan, ijodiy ish haqiqatni izlash jarayonini individuallashtiradi, chunki har bir o'quvchi yechimni mustaqil holda topishga intiladi. Ikkinchi tomondan, fikr almashish, taxminlarni birgalikda tekshirish tabiiy, jamoaviy xususiyat kasb etadi.

Sinfni guruhlarga bo'lishda qiyinchiliklar tug'ilishi tabiiy. Ayrimlar sinfni o'quvchilarning qobiliyatlariga hamda aqliy kamolot darajasiga qarab guruhlarga ajratishni tavsiya etadilar. Bunday qilish xatodir, binobarin, qobiliyatli va qobiliyatsiz o'quvchilarni bir-biridan uzoqlashtirish mumkin emas, aksincha, guruhlarda kuchsiz o'quvchilarga kuchli o'quvchilarning tashkiliy ravishda yordam berishini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

O'quv dasturida ko'zda tutilgan ekskursiyalarni o'tkazish majburiy bo'lib, bu ish u yoki bu predmetni o'rganishga ajratilgan vaqt hisobiga amalga oshiriladi. Ta'limni boshqa tashkiliy shakllari kabi o'quv ekskursiyalari ham didaktik prinsiplarni (ilmiylik, o'qishni hayot bilan bog'lanishini, ko'rsatmalilik va hokazolarni) amalga oshiradi, borliqni hodisalar va jarayonlarni, o'zaro bog'liqlik hamda o'zaro aloqalarni o'rganishda, ilmiy dunyoqarashni, bilish va jamoatchilik qiziqishlarini, shaxsning sifatlarini shakllantirishda, o'quvchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlash va kasblarga yo'naltirishda yordam beradi.

DARS TIZIMI STRUKTURASI ELEMENTLARI VA TIPLARI

1. Ta'limning strukturasi va tizimi haqida tushuncha. Avvalo, strukturaning nimaligini ko'rib o'tamiz. Har bir fandagi „struktura“ tushunchasi o'ziga xos mazmunga ega. Chunki har qanday obyekt, jarayon, hodisaning ichki tuzilishi bo'lib, unda turli aloqa va munosabatlar mavjud. O'quv jarayoni ham o'zining tuzilishiga ega va u zvenolar, deb ataladigan o'zaro bog'liq ma'lum qismlardan tashkil topadi. Butun ichidagi ana shu zvenolarning o'zaro bog'lanishi mazkur jarayonning strukturasi vujudga keltiradi. Lekin, ma'lumki, strukturasi tizim bo'lmaganidek, tizimsiz struktura ham bo'lmaydi. Shunga ko'ra, strukturani tizimdagi o'zaro bog'liq elementlarning tartiblari, deb ta'riflash mumkin. Biz tizim tushunchasiga nimalarni kiritamiz?

Tizim — o'zining xossalari va bog'lanishlari bo'yicha u yoki bu tartibdagi o'zaro bog'liq ko'p elementlardir.

O'quv jarayonining strukturasi va tizimini yaqqol tasavvur etish uchun bu jarayon qanday zvenolardan tashkil topganini, ular orasidagi o'zaro bog'lanish qandayligini va har bir zveno qanday elementlardan iboratligini aniq bilish zarur. Avval o'quv jarayoni qanday zvenolardan tashkil topishini va ular orasidagi bog'lanishlarni ko'rib chiqamiz.

O'quv jarayoni quyidagi zvenolarga ega bo'ladi:

1. O'qituvchining o'quvchilar diqqati va tafakkurini jalb qilishi, shu orqali ularni o'quv materialini faol idrok etishga olib borish maqsadida bilish vazifasini o'rta qo'yishi.

2. O'qituvchi tomonidan bilimlarning berilish jarayoni va o'quvchilarning yangi materialni o'zlashtirishi.

3. Ilmiy tushunchalarning shakllantirilishi va umumlashtirilish jarayoni, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlash va takomillashtirish.

4. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tegishli vaziyatlarda qo'llash.

5. O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini o'zlashtirayotganini tekshirish.

Har kuni o'quv jarayonining tarkibiy qismi umumiy vazifalarni ham, o'ziga xos funksiyalarni ham bajaradi. O'quvchilar ularning birida bilish vazifasini anglaydilar, ikkinchisida o'rganilayotgan materialni idrok etadilar va tushunadilar, uchinchisida ko'nikma va malakalarini takomillashtiradilar. Har bir zvenoda yangilikning

qandaydir qismi idrok etiladi, mehnat madaniyatining qandaydir elementlari o'zlashtiriladi. Ularning har birida ta'limning umumiy va o'ziga xos funksiyalari ma'lum yo'sinda birlashadi. O'quv jarayonining mazkur barcha zvenolari o'zaro chambarchas bog'langan. Masalan, o'quvchilar bilish jarayoniga loqayd munosabatda bo'lsa, o'quv materialini chuqur va ongli o'zlashtirishi mumkin emas. Bunday holda zveno ikkinchi vazifaga faol tayyorgarlik rolini bajaradi. Agar o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida o'z mushohadalari kuchi bilan ilmiy tushunchalarni, qonunlarni umumlashtirmasa, yangi materialni idrok etish jarayoni yuzaki bo'lib qoladi. Shu maqsadda o'qituvchi yangi materialni o'tishda: a) induktiv; b) analitik-sintetik, ya'ni tushunchalarni muayyan hodisalarni analiz va sintez qilish asosida asta-sekin shakllantirish; d) deduktiv yo'llardan foydalanadi.

Yangi materialni o'zlashtirishning har bir yo'lida muayyan va mavhumlikning, tasavvur va tushunchalarning o'zaro bog'lanishi juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tasavvur predmetning, asosan, tashqi ko'rinishini, ya'ni insonning sezgi organlari bevosita idrok etishi uchun qulay belgilarini aks ettiradi.

Tushuncha esa narsalarning mohiyatini anglash imkonini beradi va mazkur sinfga mansub barcha predmetlar uchun umumiy muhim xususiyatlar, belgilar va bog'lanishlarni aks ettiradi. Har bir fan o'zaro bog'liq tushunchalar tizimini tashkil qiladi. Demak, qandaydir fanning asoslarini o'zlashtirish, avvalo, mana shu fandagi tushunchalar tizimini o'rganishga chambarchas bog'liqdir.

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini dastlabki, vaziyatlarda, ya'ni namuna bo'yicha, shuningdek, hayotiy sharoitlarga yaqin yangi vaziyatlarda qo'llash ta'lim jarayonining muhim zvenosi hisoblanadi. Chunki insonning amaliy faoliyati bilimlar haqiqatligining mezoni sifatida xizmat qiladi. Ana shunday faoliyatsiz ta'limni hayot bilan, amaliyot bilan bog'lashdan iborat muhim vazifani hal qila olmaymiz.

Shu tariqa barcha zvenolar o'zaro chambarchas bog'lanishda o'quv jarayonini tashkil etadi. O'z-o'zidan ayonki, ta'lim jarayonida mana shu hamma zvenolar belgilangan tartibda yoki to'laligicha amalga oshuvining ahamiyati yo'q. Bunda o'quv jarayonining ma'lum qismida bir zvenoning ikkinchi zvenoga qo'shilishi, o'zaro singishi qandaydir zvenoning yetakchilik rolini bajarishi kuzatiladi. O'quv jarayoni amalda ancha o'zgaruvchidir. Aytaylik, o'quv jarayonining ma'lum

bir qismida o'quvchilar bilimini tekshirish va baholash asosiy vazifa hisoblanadi. Lekin bundan boshqa zvenolar jarayonida daxlsiz bo'ladi, degan ma'no kelib chiqmaydi. Bunda barcha zvenolarning umumiy vazifalari namoyon bo'laveradi. Negaki, bilimlarni tekshirish va baholash to'g'ri yo'lga qo'yilsa, hamma o'quvchilar faollashadi, ularning har biri tegishli bilimlarni ongli ravishda eslaydi, o'rtoqlarining javoblarini tanqidiy eshitadi, masalalarning yechilishini diqqat-e'tibor bilan kuzatadi, tajribalarning bajarilishiga qiziqadi va o'zi ham har onda ishga qo'shilish uchun tayyor bo'ladi.

Ammo, har bir zveno ta'limning umumiy vazifasi bilan bir qatorda, o'ziga xos masalalar doirasini ham qamraydiki, ular birgalikda zvenolardan har birining mazmunini tashkil etadi. Bu masalalar strukturadagi har qaysi zvenoning tarkibiy qismi sanaladi. Shuning uchun o'quv jarayonini biz faqat strukturaviy zvenolarini emas, balki shu zvenolardan har birining tarkibiy qismlarini ham bilishimiz zarur jarayon, deb tushunish kerak. Misol uchun, o'quvchilar oldiga bilish vazifasi qo'yiladigan birinchi strukturaviy zvenoni ko'rib chiqamiz.

Bilish vazifasini qo'yish bir necha yo'llar bilan amalga oshiriladi:

1. Muammoli vaziyatni yaratish yoki muammoli savollar berish orqali.

2. O'rganilayotgan mavzuning amaliy ahamiyatini yoritish va ko'rsatish orqali.

3. Hayajonli muhitni vujudga keltirish orqali.

4. Mavzuni e'lon qilish va undagi asosiy ilmiy g'oyalarni ifodalash orqali.

Ana shu yo'llarning har biri ayni paytda mazkur strukturaviy zvenolarning tarkibiy qismi ham hisoblanadi va o'zining muayyan mazmuniga ega bo'ladi. Buning dalillarini keltiramiz. Yangi materialni bayon etishning safarbarlik bilan boshlanishi qanday bo'lishi mumkin? Mana shulardan biri. O'qituvchi sinfga kiradi, dars mavzusini e'lon qiladi va uni doskaga yozib qo'yadi. Shundan keyin materialning o'zini bayon qiladi. Darsning bu xilda boshlanishini pedagogika amaliyotida, xususan yuqori sinflarda ko'p uchratish mumkin. U keng tarqalgan va ma'qul topilgan, lekin uni samarali boshlanish, deb bo'lmaydi.

Bu misolda o'quvchilarning diqqat-e'tibori muammoning o'ziga yo'naltirish uchun muammoli vaziyat o'qituvchi tomonidan atayin vujudga keltiriladi. Bunday hollarda, ko'pincha, muammoni o'qituvchining o'zi shakllantiradi va ko'rib chiqadi. O'quvchilar uning mulohaza yuritishiga ergashib, muammoli fikrlash mantiqini

o'rganadilar. Bu esa muammoli bayon etishning dastlabki bosqichi uchun xosdir. Lekin darsning turli bosqichlarida muammolilikning darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Yangi materialni bayon etishda o'qituvchi muammoli vaziyatni vujudga keltirishi va o'quvchilarni mustaqil holda yoki birgalikda muammoni hal qilish yo'llarini topishga jalb etishi mumkin.

Masalan, tabiatshunoslik darslarini olaylik. O'qituvchi qor yog'ayotgan paytda o'quvchilar bilan birgalikda maktab hovlisiga chiqadi va bolalarga qor uchqunlarini kaftlari bilan tutishni aytadi. Keyin ulardan kaftlariga nima ilinganini so'raydi. Har bir o'quvchining kaftida suv tomchisi ko'ringan va bir lahzadan keyin yo'qolgan — bug'langan edi. Suv tomchisi o'rni muzdek bo'lib qoldi. Bolalar bu g'ayrioddiy hodisaga qiziqdilar, albatta.

O'qituvchi o'quvchilardan: „Nima uchun kaftning qor uchquni tushgan joyi muzdek bo'lib qoldi?“ — deb so'ramoqchi edi. Bu esa „suvning aylanishi“ mavzusining nazorat savollaridan biridir. Yangi materialni o'rganishning odatdagidan boshqacha boshlanishi darsda muammoli vaziyatni yaratishda va o'quvchilarni muammoning yechimini birgalashib izlashga jalb etishda yordam beradi.

Darsning strukturasi qo'yilgan maqsadlarga, o'rganilayotgan materialning mazmuniga, ta'limning darsda qo'llanadigan metodlari va usullariga, o'quvchilarning tayyorgarlik va kamolot darajasiga, darsning o'quv jarayonidagi o'rniga bog'liqdir.

DARSLARNING TIPLARI

Dars strukturasi o'quvchilar bilish faoliyatining xarakteri bo'yicha tasniflanadigan darslarning tipiga bog'liq bo'ladi. Ularni o'tkazish usullari, ta'lim metodlari esa o'quvchilar mustaqil ishining darajasi bo'yicha tasniflanadi.

Darsning quyidagi tiplari mavjud: o'quvchilar yangi bilimlarni o'zlashtiradigan, faktli materiallar to'planadigan, kuzatishlar o'tkaziladigan, jarayon va hodisalar o'rganiladigan, ularni anglatadigan, tushunchalari shakllantiriladigan, ko'nikma va malakalar tarkib toptiriladigan darslar, bilimlar umumlashtiriladigan va tizimlashtiriladigan darslar, bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni takrorlash, mustahkamlash, boshqacha aytganda, kompleks qo'llash darslari, bilim, ko'nikma va malakalar og'zaki hamda yozma ravishda sinaladigan nazorat-tekshirish darslari, bir necha didaktik masalalar baravar hal qilinadigan kombinatsiyalashgan darslar.

Darsning muayyan miqdordagi tiplarini belgilashning turlari, yo'llari bilan uning ancha jiddiy strukturasi ishlab chiqilgan. Masalan, kombinatsiyalashgan darslar quyidagi sxema bo'yicha tashkil qilingan: tashkiliy jihat, o'quvchilar uy vazifasini qanday bajarganini tekshirish, o'quvchilardan o'tilgan mavzu bo'yicha so'rash, o'qituvchining yangi materialni bayon etishi, o'rganilayotgan materialni mustahkamlash, uyga vazifa berish.

O'qituvchilarning ilg'or tajribasini tahlil qilish, didaktlar (I. T. Ogorodnikov, M. I. Maxmutov, V. A. Onishchuk, R. A. Mavlonova va boshqalar)ning tanqidi, darsning strukturasi tushuntirish, ta'limning hozirgi talablariga javob bermaydi, degan xulosaga olib keladi.

Darsning strukturasi faqat o'qituvchi va o'quvchilarning darsdagi hamkorlik faoliyati tashkil topishining tashqi ko'rinishini aks ettirib qolmasligi, balki o'quvchilar bilish faoliyati bilan bog'liq ichki jarayonning mohiyatini ham ifodalashi lozim.

Kamol toptiruvchi ta'lim sharoitida „darsning strukturasi“ tushunchasini aniqlashda uni uchta: didaktik, mantiqiy-psixologik va metodik shartlar asosida ko'rib chiqish tavsiya etiladi.

Bunda doimiy komponentlar: oldin o'zlashtirilgan bilim va harakatlar usullarini faollashtirish hamda qo'llashdan, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat didaktik struktura asos bo'ladi (M. I. Maxmutov).

Hozirgi zamon darsining eng muhim xususiyatlari yangi o'quv materialini va uni amalda qo'llashni o'zlashtirish bilan birga, ilgari o'rganilgan narsalarni o'zlashtirish, sintez qilish, takrorlash va mustahkamlash, nazorat qilish kabi elementlarining o'zaro bog'lanishidir.

T. A. Ilina darsning o'z strukturasi barcha asosiy elementlarini olgan tipini, ya'ni umumiy yoki aralash darsni tavsiya etadi.

Darsning birinchi bosqichi — tashkiliy qism. Odatda, bu qismga salomlashish, o'quvchilarning, sinf xonasidagi jihozlarning darsga tayyorligini tekshirish, darsda yo'q o'quvchilarni aniqlash, ishning rejasini e'lon qilish kiradi. Tashkiliy qismning maqsadi — darsda ish vaziyatini vujudga keltirishdir.

Darsning ikkinchi bosqichi — yozma uy vazifasini qo'yilgan maqsaddan qat'iy nazar, turli metodlar bilan tekshirish.

Darsning uchinchi bosqichi — o'quvchilarning bilimlarini og'zaki tekshirish (yoki ulardan so'rash).

Darsning to'rtinchi bosqichi — o'qituvchining bayon etishi asosida yoki o'quvchilarning mustaqil tahlil qilishi orqali yangi materialni tushuntirish.

Darsning beshinchi bosqichi — uyga topshiriq berish. Darsning bu qismiga mazkur topshiriqning mohiyatini, lozim bo'lsa, uni bajarish metodikasini ham tushuntirish, uni o'qituvchining o'zi doskaga yozishi, o'quvchilarning daftarga yoki kundalikka ko'chirishi kiradi.

Darsning oltinchi bosqichi — yangi materialni mustahkamlash, ya'ni dastlabki yoki yo'lakay — mazkur material bayon qilinayotganda amalga oshiriladigan mustahkamlashdir.

Darsning yettinchi bosqichi — uni tugallashdan iborat bo'lib, bu ish tashkiliy ravishda amalga oshirilishi kerak. Chunki dars faqat o'qituvchining ko'rsatmasi bo'yicha mustahkamlanadi. Muallif darsning ana shu yettita elementini nazarda tutib, uning strukturasini quyidagicha ifodalaydi:

I. Bilimlarni mustahkamlash darsi.

1. Tashkiliy qism.
2. Yozma topshiriqni (bor bo'lsa) tekshirish.
3. So'rash — mustahkamlash.
4. Uyga vazifa berish.
5. Darsni tugallash.

II. Yangi murakkab materialni tahlil qilishda uy vazifasi tekshirilmaydi.

1. Tashkiliy qism.
2. Yangi materialni tushuntirish.
3. Yo'l-yo'lakay mustahkamlash.
4. Uyga vazifa berish: darsni tugallash.

III. Muammoli darslar.

1. O'quvchilarni uyushtirish.

2. Muammoni ifodalash, taxminiy bayon qilish (natija qanday bo'lishi mumkinligini aytish) va yechimning variantlarini bildirish: muammoni amaliy hal qilishni izlash.

3. Natijalarni muhokama qilish.
4. O'qituvchining sharhi va umumlashtirishi.
5. Uyga vazifa berish.
6. Darsni tugallash.

Umuman aytganda, hozirgi zamon darsi o'zining an'anaviy maqsadlari, mazmuni, tashkiliy-metodik jihatlari, o'quvchilar ishlarini faollashtirish darajasi, strukturasini, sur'ati, ta'limning texnik vositalariga boyligi bilan farqlanadi. O'tgan davr tajribalariga tayanib va

o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirish g'oyalari nazarida tutib, hozirgi zamon darslarini muammolik prinsipi asosida: a) muammoli va b) muammosiz darslarga bo'lish mumkin. Bunday darslar bir-biridan nimalari bilan farqlanadi? Ulardagi ta'limning metodlari va vositalaridagi tafovutlarni ko'rish mumkinmi? Lekin asosiy farq ularning strukturasidadir. Bunda muammoli darsning mantiqiy-psixologik (ichki) va didaktik (tashqi) strukturasida gapirish mumkin.

Ichki struktura nuqtayi nazaridan o'qituvchi atayin muammoli vaziyatlarni vujudga keltiradigan va o'qituvchilarning o'quv muammolarining mustaqil holda qo'yish hamda ularni hal qilishga doir faoliyatini tashkil etadigan yoki muammoni o'zi qo'yib, ularning o'zi hal qiladigan, o'quvchilarga izlanish vaziyatidagi fikrlash mantiqini ko'rsatadigan darslarni muammoli darslar deyiladi.

Muammosiz dars o'qituvchi o'quvchilarga o'quv materialini bayon qilish va tushuntirishda muammoli vaziyatlarni (garchi ular tasodifan paydo bo'lsa ham) vujudga keltirilmasligi bilan muammoli darsdan farq qiladi.

Muammosiz dars didaktik jihatdan muammoli darsdan shu bilan farqlanadiki, unda o'quv jarayoni bosqichlarga aniq bo'linadi, darsning asosiy elementlari bo'lmaydi, o'qituvchi o'quv materialini bayon qilishi, bilimlarni mustahkamlashga, takrorlashga doir mashqlarni bajarishi darsning mustaqil bosqichlarini tashkil qiladi. Xususan, o'qituvchining axborot tarzidagi bayoni yoki o'quvchilarning mustaqil ishlari reproduktiv xarakter kasb etmaydi.

Muammoli darslar o'rganiladigan mavzuning va boshqa omillarning mazmuniga bog'liq holda muammosiz darslar bilan almashinishi mumkin. Ularning birlashuvi ta'limning faollashuvi darajasini belgilaydi. Agar darslar tizimida muammoli darslar ko'p o'rin olsa, bunday ta'limni muammoli, kamol toptiruvchi ta'lim, deb hisoblanadi. U o'quvchilarning aqli va hissiyoti yuqori darajada rivojlanishini ta'minlaydi. Lekin, hozir maktablarda o'tilayotgan muammoli darslar o'tilish amaliyotiga xos bo'lgan va oltmishinchi yillar didaktikada ifodalangan mazkur darslardan boshqachadir.

Darslarning muammoli va muammosiz darslarga bo'linishi M. I. Maxmutov o'z asarlarida ta'kidlaganidek, ta'lim jarayonini faollashtirish nuqtayi nazaridan katta amaliy ahamiyatga ega. Biroq, muammoli va muammosiz darslarning o'xshashligi hamda farqi ma'lum jihatdan nazorat darslariga ham daxldor bo'lib, ularda ham muammolilik darajasi o'quvchilar mustaqil ishining xarakteriga bog'liq.

Darslarning turlari

Darslarning faqat tiplari bo'yicha emas, balki turlari bo'yicha ham tasniflanishi ularni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun muayyan darajada ahamiyatga molikdir. Pedagogik adabiyotlarda darslarning turlari har xil asoslar bo'yicha ifodalanadi. Darslarni o'quvchi va o'qituvchilar faoliyatining xarakteri bo'yicha turlarga ajratish amaliy maqsadga muvofiq emas, bunday ajratishni ta'lim metodlarini amalga oshirish usullari bo'yicha bajarish lozim.

Mazkur holda darslarning tiplari va turlari bo'yicha tizimlashtirish mukammal shaklga ega bo'ladi: pedagogik maqsad va o'quv materiali darsning tipi, turini, didaktik maqsadlarini tanlash zaruratini keltirib chiqaradi va bular, o'z navbatida, ta'limning metodlarini, vazifalarning qo'yilishini hamda maqsadga erishishning omillari sifatidagi ta'limning vositalari, masalalarini yechish usullarini oldindan belgilaydi.

Darslarning turlari quyidagicha:

I. a) dars — leksiya; b) dars — suhbat; v) kino darsi; g) nazariy yoki amaliy mustaqil (tadqiqot tipidagi) ishlar darsi; d) aralash dars (bitta darsda darsning har xil turlari birikmasi).

II. a) mustaqil (og'zaki yoki yozma mashqlardan iborat reproduktiv tipdagi) ishlar darsi; b) dars — laboratoriya ishi; v) amaliy ishlar darsi; g) dars — ekskursiya.

III. a) og'zaki (umumiy, yakka tartibda, guruhii) so'rash; b) yozma (yakka tartibda) so'rash; d) sinov; e) sinov amaliy (laboratoriya) ishi; f) kontrol ish; g) aralash dars. Oldingi uchta turning birikmasi.

Darslarning prinsiplari

Tushuntirish darsi. Ma'lumki, maktabdagi ta'limning asoslaridan biri ongillik prinsipidir. Shunga ko'ra, ko'nikma va malakalarni shakllantirishning dastlabki bosqichi nazariy masalalarni o'rganishdan iborat bo'lishi kerak. Bunda o'qituvchining materialni tushuntirishi eng muhim zveno hisoblanadi.

Tushuntirish darsining strukturasi, ya'ni undagi qismlarning o'zaro joylashuvi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Ilgari o'rganilgan materiallarga doir bilimlarni eslash (o'quvchilardan so'rash).

2. Materialni tushuntirish.

3. Materialning o'zlashtirilganini tekshirish.

4. Nazariyani qo'llash namunasini ko'rsatish.

5. Uyga vazifa berish.

6. Darsni yakunlash.

Ana shu tipdagi darsning strukturasi elementlariga dars mavzusini eʼlon qilish, uning maqsadini ifodalash va vazifalarning qoʻyilishini ham kiritish mumkin.

Bilimlar, koʻnikma va malakalarni mustahkamlash darslari.

Bu tipdagi darsning strukturasi quyidagi darsning asosiy elementlarini oʻz ichiga oladi:

1. Nazariya boʻyicha bilimlarni eslash.

2. Mavzu boʻyicha koʻnikma va malakalarni rivojlantirish (mashqlar).

3. Darsni yakunlash.

4. Uyga vazifa berish.

Bu struktura, bir qarashda, juda oddiy tuyuladi. Lekin aslida shunday emas. Darsdagi mustahkamlash ishi samarali boʻlishi uchun unga oʻquvchilarni tayyorlash kerak. Birinchidan, ularni navbatdagi mustahkamlash darsi haqida oʻz vaqtida xabardor qilish lozim. Shuningdek, oʻqituvchi yana darsda nimalar bilan shugʻullanishlarini aytib berishi darkor. Ikkinchidan, mustahkamlash darsi arafasida oʻqituvchilarga navbatdagi dars mavzusi boʻyicha muayyan topshiriqni tavsiya etish zarur. Qoida boʻyicha bu topshiriqqa quyidagilar kirishi lozim: dars mavzusi boʻyicha nazariy bayon qilingan paragraflar, oʻzini oʻzi tekshirish uchun paragraflarga savollar, mavzu boʻyicha kichikroq mashqlar.

Oʻquvchilarni oʻtilganlarni mustahkamlash darsiga yaxshi tayyorlash uchun mazkur darsdan oldinroq ularga darslikdagi misollarni oʻzlarining misollari bilan almashtirish, kichik-kichik mashqlarni bajarish, masalalar yechish kabi topshiriqlar berish foydalidir.

Takrorlash darsi. Mustahkamlash va takrorlash darslari oʻrtasida anchagina umumiylik mavjud. Bu umumiylik, eng avvalo, mazkur darslarning vazifalari va strukturalariga taalluqlidir. Shu bilan birga, mustahkamlash va takrorlash darslari orasida tafovut ham bor. Shuningdek, takrorlash darsida material toʻliq emas, balki tanlab koʻrib chiqilgan, oldingi darslarda yetarlicha oʻzlashtirilmagan masalalar takrorlanadi.

Takrorlash darsi ish metodlari bilan ham mustahkamlash darsidan farqlanadi. Bu metodlar dars mazmunining oʻzidan kelib chiqadi. Takrorlash darsi uchun yuqorida aytilganidek, mustahkamlash darsiga nisbatan ancha keng material tanlanadi. Lekin bu material qismlari bir-biriga bogʻlanmaydi, balki oʻquvchilar ularni taqqoslay oladigan yoʻsinda jamlanadi.

Darsga tayyorlanish

„Dars samaradorligi“ degan ifodada ikkita tarkibiy qismni ko‘rish mumkin, bular: darsga puxta tayyorgarlik ko‘rish va darsni o‘tish mahoratidan iborat. Yomon rejalashtirilgan, yetarlicha o‘ylanmagan, shoshilinch loyihalangan va o‘quvchilar imkoniyatlari bilan uyg‘unlashmagan dars yaxshi *sifatli* bo‘lishi mumkin emas.

Darsga tayyorlanish — bu butun bir tadbirlar majmuasini ishlab chiqish, ayni paytda pirovard natijani ta‘minlaydigan o‘quv-tarbiya jarayonini tanlashdir.

O‘qituvchining darsga tayyorlanishi uch bosqichdan iborat: *aniqlash, oldindan aytib berish, loyihalash* (rejalashtirish). Bu o‘rinda o‘qituvchining materialni yaxshi bilishi, o‘z fani doirasida erkin fikrlay olishi ko‘zda tutiladi. U o‘z shaxsiy mavzuga oid papkasini yoki ish kitobini yuritib, unga o‘zi dars o‘tadigan fan sohasidagi eng yangi ma‘lumotlarni to‘playdi, muammoli masala va topshiriqlarni, test materiallarini jamlaydi. Takror aytamiz, muvaffaqiyatli dars o‘tish uchun o‘qituvchi amaliy va o‘quv materialini ishonch bilan puxta egallagan bo‘lishi zarur.

Darsga puxta tayyorgarlik ko‘rish ishlari o‘quv axborotlarini sinf imkoniyatlariga, yuqori samara beradigan bilish mehnati va jamoa hamkorligini tashkil etishda qulay shart-sharoit (sxema) ni baholash va tanlashga „moslashishga“ olib keladi. Dars berishning oqilona shaklini tanlash uchun o‘quv mashg‘ulotini qat‘iy ravishda rejalashtirish zarur.

Uning asosida darsni tayyorlash algoritmi (qoidalar majmuyi), barcha muhim omillar va holatlarni hisobga olishni kafolatlaydigan izchil tadbirlar bo‘lishi zarur.

Demak, algoritm (qoidalar majmuyi)ni amalga oshirish muayyan shart-sharoitlarni aniqlash bilan boshlanadi. Diagnostika (aniqlash) bu — tarbiyaviy ishlarni loyihalash munosabati bilan dars o‘tishdagi barcha vaziyatlarni „ochib“ berish bilan — o‘quvchilarning imkoniyati, ularning faoliyati va xulq-atvori motivlari, o‘qitish darajasi talab qiladigan ehtiyojlar va ishtiyoqlari, qiziqish va qobiliyatlari, o‘quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, darsning tuzilishi, shuningdek, o‘quv jarayonida butun vaqtni qanday sarflanishini — tayanch bilimlarni takrorlash (aktualizatsiya)ga, yangi axborotlarni o‘zlashtirishga, mustahkamlash va sistemalashtirishga, bilim, malakani tekshirish va

xatolarni to'g'rilashga ketgan vaqtni chuqur tahlil etish bilan ifodalanadi. Ushbu bosqich mashg'ulotlar samaradorligini belgilovchi omillarning ta'sirini yorqin tasavvur etiladigan darsning diagnostik kartasini vujudga keltirish bilan yakunlanadi.

Oldindan aytish bo'lajak darsni o'tishdagi turli variantlarni baholash va ular orasidan eng maqbulini tanlashga qaratilgan. Oldindan aytishning zamonaviy texnologiyasi dars samaradorligi miqdoriy ko'rsatkichlarini quyidagi yo'llar bilan chiqarishga yordam beradi. Darsning asl maqsadi bo'lgan bilim (malakalar) hajmini shakllantirish 100% deb qabul qilinadi. Unga to'sqinlik qiluvchi omillar, tabiiy ravishda bu ko'rsatkichni pasaytiradi, yo'qotishlar kattaligi (u maxsus metodika orqali aniqlanadi) va u ideal natijada chegirib tashlanadi, shunday qilib, pedagog o'ylagan sxema bo'yicha dars samaradorligining erishishi mumkin bo'lgan aniq ko'rsatkichi aniqlanadi. Agarda bu ko'rsatkich o'qituvchini qoniqtiradigan bo'lsa, u darsga tayyorlanishning yakunlovchi bosqichi — rejalashtirishga o'tadi. Qoniqtirmasa, o'zgartirish mumkin bo'lgan omillar vositasida darsni tashkil etishning yanada mukammal sxemasini izlashga majbur bo'ladi.

Loyihalash (rejalashtirish) — tayyorlanishning yakunlovchi bosqichi bo'lib, u o'quvchilar bilish faoliyatini boshqarish dasturini tuzish bilan tugaydi. Boshqarish dasturi bu — qisqa va aniq, erkin tuzilgan hujjat bo'lib, unda o'qituvchi jarayonni boshqarishning o'zi uchun zarur o'rinlarini qayd qiladi, kimdan va qachon so'rash, qayerda muammoni yuzaga keltirish, mashg'ulotning keyingi bosqichiga qanday o'tish kerakligi, oldindan ko'zlangan qiyinchiliklar paydo bo'lganda jarayonni qanday sxemada qayta qurish mumkin va boshqalar shular jumlasidandir. Boshqarish dasturi darsning an'anaviy rejasida boshqarish ta'sirini aniq, ravshan belgilash bilan farq qiladi.

Yosh o'qituvchilar darsning reja-konspektini batafsil yozishlari kerak. Bu qoida amaliyot talabi bo'lib, undan hali biror o'qituvchi bo'lajak darsni tashkil etishning har bir tafsilotigacha o'ylab chiqmasdan haqiqiy ustoz bo'la olmagan. Qachonki, takror-takror tuzilishlar odatga aylanib qolganda, rejaning hajmi muttasil kamaya borib, u harakatlarning aniq dasturiga aylangandagina, qisqartirilgan yozuvlarga o'tish mumkin bo'ladi.

Yosh o'qituvchi rejasida quyidagilar aks etgan bo'lishi kerak:
— darsning o'tish sanasi va mavzu rejasiga muvofiq uning tartib raqami;

- dars o‘tilayotgan sinf va dars mavzusining nomi;
- o‘quvchilarga ta‘lim-tarbiya berish va ularni rivojlantirish maqsad va vazifalari;
- dars izchilligini ko‘rsatgan holda uning tuzilishi va har bir bosqichlari bo‘yicha vaqt taxminiy taqsimlangan bo‘lishi;
- o‘quv materialining mazmuni;
- darsning har bir qismida o‘qituvchi tomonidan qo‘llanadigan metod va ish usullari;
- dars o‘tish uchun zarur bo‘lgan o‘quv qurollari;
- uyga topshiriqlar.

O‘qituvchining o‘z darsini tahlil qilishi

O‘qituvchi o‘z faoliyatini o‘z hamkasblari tahlil qila olganidek, tahlil qila olishi zarur. Busiz kasbda rivojlanishga erishib bo‘lmaydi. Xo‘sh, tahlil qilishning o‘zi nimalardan iborat? U qanday prinsiplarga asoslanadi?

Bizningcha, pedagogik faoliyatni tahlil qilganda uning barcha tarkibiy qismlarini ajratib ko‘rsatish, ularning uzviy bog‘liqligini chuqur tushunish, o‘qituvchi qo‘ygan masalalar, uni yechish yo‘llari va ko‘zlangan maqsadlar qanchalik uyg‘unlashib ketishini his etish lozim. Bunda:

birinchidan, biz hamkasbimiz darsini tashqaridan kuzatishimiz va faoliyatini tahlil qilishimiz;

ikkinchidan, o‘zimiz uchun alohida ahamiyatga molik bo‘lgan o‘z harakatlarimizni tahlil qilishimiz kerak.

Bunday tahlil (analiz) yo‘llarini egallash uchun muayyan bosqichdagi ishlarni bajarmoq zarur.

Birinchi bosqich — psixologik-pedagogik fanning yangi g‘oyalari, pedagogik faoliyatning tuzilishi, uning asosiy tarkibi, uning boshqa predmetlar bilan o‘zaro ta‘siri va o‘zaro aloqasi bilan tanishish.

Ikkinchi bosqich — tahlil, qayd etish, ro‘yxatga olish, xronometrlash yo‘llarini o‘rganish.

Biz ishlab chiqqan Tahlil sxemasi (Analiz sxemasi)da faoliyatni qanday qilib va qanday izchillikda tahlil qilish lozimligi va ular o‘rtasida qanday tarkibiy qismlar va o‘zaro aloqa borligini ko‘rish mumkinligi bayon qilinadi.

O'qituvchining o'z pedagogik faoliyatini tahlil (analiz) qilish sxemasi

Pedagogik topshiriqlar:

- Dars (mavzu)ga qanday aniq vazifalar qo'yilgan: a) rivojlantiruvchi; b) tarbiyalovchi; d) ta'lim beruvchi.
- Ular qaysi umumiy vazifaning bir qismi bo'lib hisoblanadi?
- Darsda barcha topshiriqlar bajariladimi?
- Dars davomida vazifalar o'zgaradimi? O'zgargan bo'lsa, nima uchun?

Pedagogik vosita va usullar:

- Mazkur sinf va alohida o'quvchilarning xususiyatlari e'tiborga olindimi:
 - a) ularning aqliy va psixik o'sishi darajasi;
 - b) potensial imkoniyatlari;
 - d) fanni bilish darajasi;
 - e) hissiy holatlar va darsga tayyorgarligi;
 - f) qanday hisobga olindi? Agar hisobga olinmagan bo'lsa, nima uchun?

— Mazkur sinf bilan ishlashga o'qituvchining xohishi qanday edi? Darsga tayyorgarlik darajasi-chi?

— Darsga tayyorgarlikda qanday usul va yo'llardan foydalanildi? Darsda vaqt taqsimoti qanday bo'ldi? U maqsadga muvofiqmi? Pedagogik masalalarni hal qilish uchun qo'shimcha materialdan foydalanildimi? Qanday maqsadda?

— Mavzuga oid majburiy material qayta qurildimi? Bu ijobiy natijaga olib keldimi? Agar olib kelmagan bo'lsa, nima uchun? Darsda kutilmagan vaziyatlar yuz berdimi? Qanday? U qanday hal etildi?

Darsning umumiy bahosi (baholash)

— O'qituvchi bolalar bilan ishlashdan qoniqish hosil qildimi?

— O'quvchilar qanday ishlashdi? Ijodiy muhit vujudga keltirildimi?

— Ayrim o'quvchilarda va butun sinfda qanday qiyinchilik va muammolar paydo bo'ldi? Rejalashtirilgan masalalardan nima amalga oshirildi? Nima amalga oshirilmadi? Nima uchun?

— Pedagogik topshiriqlarni bajarish vositalarini to'g'ri (noto'g'ri) tanlashda muvaffaqiyatsiz (omadsiz)lik sabab bo'ldimi? Ular qanday vositalar edi? Yoki boshqa sabablar bormi?

— Kelgusida ushbu dars tajribasini hisobga olsa bo‘ladimi?

Oddiy o‘qituvchi va ustoz o‘qituvchining biror masalaga yondashuvlaridagi farqqa e’tibor qiling-a! Masalan, qarshimizda ikki parallel sinf turibdi, ularning nazariy tayyorgarligi ham, emotsional yetukligi ham deyarli bir xil o‘quvchilardir. Albatta, ikkala sinfda ham ayni bir vazifani bir xil vositalar yordamida bajarish mumkin. Afsuski, ko‘p o‘qituvchilar xuddi shunday qiladi. Biroq ustoz-o‘qituvchi boshqacha yo‘l tutadi. Bir sinfda u voqealarning tashqi ta’siriga urg‘u beradi, boshqa sinfda jarayonlar kechishi mantiqiga e’tibor qiladi.

Birida dars vaqtini shunday taqsimlaydiki, yangi materialni tushuntirish davomida mavzuning asosiy o‘rinlariga diqqatni alohida qaratib, uni bir necha marta takrorlaydi, ikkinchisida esa dars oxirida qisqacha bayon etadi, xolos. Shu tarzda bir masalani ikki xil ko‘rinishda hal qiladi.

? *Savol va topshiriqlar*

1. Ta’lim olish jarayonida qanday komponentlardan foydalaniladi?
2. Darsning tashkiliy shakllarini ochib bering.
3. Dars tizimi, strukturasi, elementlari va tiplarini so‘zlab bering.
4. Laboratoriya mashg‘ulotlarida dars tizimi, uning tiplari va turlariga oid munozara uyushtiring.
5. Maktab o‘qituvchisining darsga tayyorlanishini o‘rganib, u haqda konspekt yozib keling.

XV BOB. O'QITISH METODLARI

O'QITISH METODI VA USULI TO'G'RSIDA TUSHUNCHA, ULARNING TASNIFI

Maktabdagi o'quv jarayonining sifati ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida o'qitishning usul va metodlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Binobarin, ular bilimlarning ongli va chuqur o'zlashtirilishiga, o'quvchilarda mustaqillik va ijodiy faollikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Usul va metod tushunchalari o'zaro bog'liqdir, chunki ularning har biri metod sifatida ham, usul sifatida ham namoyon bo'ladi.

Pedagogika amaliyotida o'qitish usullari va metodlarining juda katta boyligi to'plangan. Ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, bolalarning yosh xususiyatlari, oldingi tayyorgarlik darajasi va hokazolar hisobga olinadi.

Forobiyning fan va san'atning afzalligi haqidagi risolasida o'quv jarayonini tashkil etishga va o'qitish metodlariga qo'yiladigan talablar ifodalangan. Olim o'zining o'qitish metodlari haqidagi tushuntirishlarida o'quvchilarga turli bilimlar berish bilan birga, mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatish, ularni bilimlarning zarurligiga shak-shubhasiz ishontirish kerakligini uqtirgan.¹

Sharq qomusiy olimlarining asarlarini tahlil qilish, hozirgi terminologiyadan foydalanib, mazkur asarlar mualliflarining prinsiplari va o'qitish metodlari bilishning umumiy qonunlariga muvofiqligini aniqlash imkonini beradi. Barcha qomusiy olimlar foydalangan o'qitish metodlarini bir necha guruhga ajratish mumkin. Bular: ko'rsatmali tajriba metodlari (Ibn Sino), bilimlarni bayon qilishning savol-javobli yo'llari (Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy), ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni tekshirish metodlari (Forobiy, Al-Xorazmiy) va hokazolardan iboratdir. Shunisi diqqatga sazovorki, mazkur olimlarning barchasi o'quvchilar faoliyatini kuchaytirish va ularda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish maqsadini ko'zlaganlar. Burhoniddin Zarnudjiyning fikricha, insonning bilish faoliyati bilmaslikdan bilishga qarab boradi. Aql faol, ijodiy kuchdir, koinotni

¹ **Ал-Фарабий.** Математические трактаты. Алма-Ата, Илим, 1972, 327 — 328- betlar.

bilish qurolidir. Ammo dastlabki tajribasiz bilishning bo'lishi mumkin emas. Chunki umuminsoniy aql tushunchasi taqqoslash, kuzatish va tajriba yo'li bilan tarkib topadi. Bundan shunday pedagogik xulosa chiqarish mumkinki, inson hissiy idrokni boyitish bilangina o'zining bilimlarini oshira oladi. Shuning uchun ta'limda o'quvchilarning o'zidagi tajribaga tayangan metodlardan iloji boricha keng foydalanish kerak.

Metodlar va usullarni tanlash o'qituvchi darsda hal qilishi mo'ljallangan masalaga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yangi materialni bayon etishda bir xil metodlar qo'llansa, uni mustahkamlashda ikkinchi va mavzuni umumlashtirishda yana boshqa xil metodlar qo'llanadi. Darsning turli bosqichlarida puxta o'ylash va samarali usullar hamda metodlarni tanlash juda muhimdir. O'qituvchi darsning eng boshida 4—5 daqiqa umumiy so'rashni amalga oshiradi va o'quvchilarning qaysi guruhi o'tgan dars bo'yicha yetarli darajada o'zlashtirmaganini aniqlaydi va keyingi so'rashda sinfning diqqat-e'tiborini eng avval ana shu masalaga qaratadi. Dastlab savollarga batafsil javob bera oladigan o'quvchilardan so'raydi. Natijada sinfning bir qismi uchun murakkablik qilgan material tushunarli bo'ladi. Bu usul o'quvchilarning mashg'ulotlardagi nuqsonlarini payqash va shu zahoti bartaraf etishda yordam beradi. Mazkur usulning samaradorligi ham xuddi ana shundadir.

Garchi, har bir o'qituvchining ishida anchagina usul va metodlar mavjud bo'lsa-da, ularni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsad tarbiyalanuvchining ta'limiy ishlarini faollashtirishdir. Bu tadbir juda muhim bo'lib, birinchidan, o'quvchilarni ularning e'tiqodiga, e'tiqodni esa amaliy faoliyatga, xatti-harakatga aylantiradi, ikkinchidan, o'qitish jarayonining ishini osonlashtiradi. Zotan, o'qish-o'rganish diqqat-e'tiborni talab qiladigan murakkab faoliyatdir va unda o'tkir aql, mustahkam iroda, tiniq tasavvur, kuchli xotira zarur. O'qituvchining vazifasi samarali usul va metodlardan foydalanib, o'quvchilarda ana shu sifatlarni tarkib toptirish va ularga qiyinchiliklarni yengishni o'rgatishdir.

Hozirgi o'qitish jarayonida qo'yiladigan talablar nima va o'quvchilarda darsga qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangilik elementlari bilan boyitish uchun nima qilish kerak? Hozirgi zamon ta'limi faqat insoniyat erishgan bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki jamiyat endi hal qilishi va bunda bugungi o'quvchilar qatnashishi lozim bo'lgan masalalar bilan tanishishni ham talab qiladi. Bunday masalalar koinotni o'zlashtirish, atom energiya-

sidan tinchlik maqsadlarida foydalanish, cho'llarni hosildor yerlarga va bog'-rog'larga aylantirish, qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va hokazolardan iborat bo'lishi mumkin. Xalq xo'jaligi va fanning hamma sohalarida juda katta burilishlar ro'y bermoqda va har bir o'qituvchi o'zining tarbiyalanuvchilarini o'zi o'qitadigan fan sohasi bo'yicha navbatdagi qayta qurilishlar va erishilgan yutuqlar bilan keng tanishtirishi kerak. Bu ishni o'quvchilarga mos shaklda va o'quv dasturiga muvofiq amalga oshirish lozim.

Mazkur talabning ikkinchi xususiyati o'qituvchining o'quvchilar fikr doirasini kengaytirish to'g'risida doimo g'amxo'rlik qilishidir. Ta'limning mana shu bosqichida o'qituvchi oldida o'quvchilarga oddiygina bilimlar berish emas, balki ularning fikr doirasini kengaytirish, qiziquvchanligini oshirish va ularda o'zi o'qitadigan fanga muhabbat uyg'otish vazifasi turibdi.

Shunday qilib, o'qitish metodi o'qituvchi va o'quvchilar nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qaratilgan yo'ldir. Unga quyidagi muayyan talablar qo'yiladi:

1. O'quv materialini o'rganishning o'qituvchi tavsiya etgan yo'li fikrlashning dialektik-materialistik usuli, mustaqil qarashlar, irodaviy xususiyatlari va xulqning shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu talab nuqtayi nazaridan metod tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim.

2. O'qitish metodining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi mazkur metod orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilinishi mumkinligini, qanday masalalarni hal qilib bo'lmazligini ko'ra oladi.

3. O'qitishning tizimliliigi uning samaradorligini belgilaydi.

4. O'qitish metodining tushunarliliigi: o'qitishning yo'li o'quvchi uchun qabul qilinishi va qo'llanishi, o'quv materialini o'rganishning usuli esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi lozim.

5. O'qitishning onglilik va faollik zaruriyati nihoyatda jiddiy talabdir.

6. Bilimlarning puxtaligi va asosliligi.

7. O'qitish metodikasi nazariy va amaliy hodisalarning muvofiqliigi.

Har qanday metoddan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi. Har qanday faoliyat uning obyektini talab qiladi. Nihoyat, metod maqsadga olib borishi

kerak, aks holda, u qo'yilgan maqsad uchun yaroqsizligini yoki bu holatda uning umuman noto'g'ri qo'llanganini e'tirof etish lozim. Shunday qilib, har qanday metod uni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsadni, shu maqsadni amalga oshirish faoliyatini va faoliyatni bajarish vositalarini talab qiladi. Bu vositalar faoliyat obyekti to'g'risidagi predmetli yoki aqliy bilimlar, qo'yilgan maqsadga albatta erishishdan iborat bo'lishi mumkin. Bularning hammasi har qanday metodga nisbatan maqsadga muvofiqdir, lekin o'qitish metodi uchun yetarli emas.

Metod strukturasiga o'qitish usullari kiradi. Lekin metod mazkur usullar majmuyidan iborat emas. Usul o'qituvchi yoki o'quvchilar aqliy yoki amaliy ishining alohida operatsiyalari bo'lib, ular mazkur metodda tavsiya etilgan materialni o'zlashtirish shaklini to'ldiradi. Masalan, o'qituvchi eslab qolish usulini beradi. Usul metoddan ajraladi, o'zining bilimlarini o'zlashtirishdagi va ko'nikmalar hamda malakalarni shakllantirishdagi ahamiyatini yo'qotadi.

O'qitish usullarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

- tafakkur, xotira, diqqat va xayolning alohida operatsiyalarini tarkib toptiradigan va faollashtiradigan usullar;

- fikrlash faoliyatida muammoli va izlanishli vaziyatlarni vujudga keltiradigan usullar;

- o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq kechinmalari va hissiyotlarini faollashtiradigan usullar;

- nazorat va o'quvchilarning o'zini o'zi nazorat qilish usullari;

- o'qitish jarayonida o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish usullari.

O'qitishning turli metodlariga bir xil usullarni kiritish mumkin. So'nggi yillarda pedagogika fani va maktab amaliyotida o'qitish metodlari muammosiga alohida e'tibor berilmoqda. Shu muammo bo'yicha anchagina tadqiqotlar bajarilmoqda, ilg'or pedagogik amaliyotda o'qitishning samarador metodlarining va ularning tizimlarini qo'llashning talaygina yo'llari topildi. Ammo umumiy ta'lim maktabiga qo'yilayotgan yangi talablar o'qitishning metodlari va usullarini yanada takomillashtirishni talab qilmoqda.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'limning mazmuniga qo'yilayotgan yangi talablar — yosh avlodga, xususan, fanlarning asoslari bo'yicha yuksak ilmiy-nazariy bilimlar berishdan iborat bo'lib, bu ish nazariy bilish metodlariga, shu jumladan, o'quvchilarni mantiqiy fikrlash, mantiqiy operatsiyalarni bajarish usullari bilan qurollantirishni tobora kuchaytirishni taqozo etadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, o'qitish metodlarining yagona ta'rifi yo'q. Ular o'qituvchi va o'quvchilarning ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarini hal qilishga qaratilgan o'zaro hamkorlikdagi faoliyat usullarining tartibga solinishidir.

Umuman, o'qitish metodlarining majmuyi — atrofdagi voqealikni bilishning yo'li, deya xulosa chiqarish mumkin. O'quvchilar aqliy kamol topishining xarakterini belgilaydigan yo'l bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatini yaratadi, shaxsning xususiyatlarini shakllantiradi. O'qitishning maqsadi insoniyatning tajribasini o'zgartirishning o'zidir. O'qitish nazariyasi metodlarini insoniyat tajribasidan oladi va ularni o'quv mashg'ulotlariga moslashtiradi. Shuning uchun o'qitish metodlari doimiy ravishda yangilanadi, takomillashadi, fan-texnikaning rivojlanishi va ijtimoiy rivojlanish asosida yangi metodlar vujudga keladi.

O'qitish metodlarining juda ko'p turlari mavjud va ularning sonini aniq belgilab bo'lmaydi. Metodlar o'qitishning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga asoslanib tasniflanadi.

Maktabdagi o'qitish metodlarining yagona tasnifi yo'q. Nazariya va amaliyotda bir qancha tasniflar mavjud bo'lib, ular o'zaro zid kelmaydi, biri ikkinchisini inkor etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi, o'qitish jarayonini ko'rish imkoniyatini yaratadi.

Tasnif tartib va tizimni vujudga keltiradi, umumiy va muayyan nazariy va amaliy, muhim va tasodifiy o'qitish metodlarini aniqlashga yordam beradi, shu orqali ulardan amaliyotda samaraliroq foydalanishga xizmat qiladi.

O'qitish metodlarini tasniflashda o'quvchiga dastur materialini o'rganishning maqsadga muvofiqroq yo'llarini tanlash imkonini yaratadi, o'z ishidagi yutuq va kamchiliklarni tushunishda yordam beradi, o'qituvchilarning faoliyatini takomillashtirish uchun qulay sharoitni vujudga keltiradi.

O'QITISH METODLARINING TASNIFI

Pedagogikada o'qitish metodlarini tasniflashga yagona yondashuv mavjud emas. Hozirgi didaktikada o'qitish metodlarini bilimlar manbayi bo'yicha (S. O. Lordkipanidze, Y. Y. Golant), didaktik maqsadlar bo'yicha (B. P. Yesip), bilish faoliyatining saviyasi bo'yicha (I. Y. Lerner, M. N. Skatkin, M. I. Maxmutov) farqlash eng ko'p tarqalgan.

Metodlarning binar sxemalari, ularni uch o'lchovli va hatto, keng qamrovli farqlash ham uchraydi. Ana shu tasniflarning har

birida afzalliklar va kamchiliklar mavjud bo'lib, ular adabiyotlarda yetarlicha tahlil qilingan.

O'qitish metodlarini bilish manbalari bo'yicha tasniflash ancha oddiy bo'lib, ular maktab amaliyotida keng tarqalgan. Bu belgi bo'yicha metodlar quyidagi uch guruhga bo'linadi:

1. Og'zaki metodlar (bilimlarni so'z bilan bayon qilish, suhbat, darslik, ma'lumotnoma va ilmiy adabiyotlar bilan ishlash).

2. Ko'rsatmali metodlar (rasmlar, namoyishlar, kuzatishlar).

3. Amaliy metodlar (mashqlar, laboratoriyadagi amaliy ishlar).

Bular ma'lum darajada shartlidir, chunki mazkur metodlarning hammasi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ularni doim ham aniq chegaralab bo'lmaydi.

Har bir o'qitish metodining o'z vazifasi bor. Adabiyotlarda o'qitish metodlarining rag'batlantiruvchi (motivlashgan), ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptiruvchi umumpedagogik vazifalari ifodalangan.

O'qituvchi darsga tayyorlanishda va uning uchun eng muvofiq metodlarini tanlashda ana shu metodlarning bajarilishi mumkinligini va ularning strukturasini hisobga olib, shu asosda rag'batlantirish, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini kuchaytiruvchi murabbiydir.

Tasniflash ta'limning nazariy asoslarini ko'rishga yordam beradi, pedagogik fikrni chuqurlashtiradi va shunga ko'ra ijod uchun asos bo'ladi. O'qitish metodlarini tasniflash o'qituvchilar faoliyati o'rtasida taqsimlanadi. Birinchi guruhga o'qitish usullari va ikkinchi guruhga esa o'qish usullari kiradi. Quyida o'qitish metodlarining taniqli olimlar tavsiya etgan tasniflarini ko'rib chiqamiz.

Xorazmiy, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, Burhoniddin Zarnudjiylarning metodlari tasniflarida asosan mantiqiy bilish faoliyatini kuchaytirish nazarda tutilgan bo'lib, ular ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda mustahkamlash, ko'rsatmalilik, nazariya bilan amaliyotni o'zaro bog'lash, izlanish metodlaridan iboratdir.

I. Y. Lerner va M. N. Skatkin o'qitish metodlarini quyidagilarga ajratadilar:

- tushuntirish — rasmlar metodi;
- reproduktiv metod;
- muammoli bayon qilish metodi;
- qisman izlanish metodi;
- tadqiqot metodi.

M. A. Danilov va B. P. Yesipning tasnifi ma'lum turdagi darslarda qo'yiladigan vazifalarga bog'liqdir.

1. Bilimlarni bayon qilishda: hikoya — tushuntirish, ma'ruza, suhbatlar, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish etish.

2. O'quvchilarda ko'nikma va malakalarni shakllantirish: mashqlarni shakllantirish va amaliy ishlar.

3. Bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish — joriy kuzatishlar, og'zaki so'rash, yozma va amaliy nazorat ishlari.

S. I. Perovskiy va Y. Y. Golant tasnifi: faol va passiv metodlarga bo'lish:

— agar o'quvchilar mustaqil ishlasa, faol metodlar (laboratoriya metodi, kitob bilan ishlash);

— agar o'quvchilar faqat tinglasa va eshitsa, passiv metodlar (hikoya, ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish metodi, ekskursiya).

Bunday tasniflash ma'qul emas, chunki u o'quvchilarning ongliligi va faolligi prinsipini buzadi.

Y. K. Babanskiyning tasnifi bo'yicha metodlar uchta katta guruhga bo'linadi:

— o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish va amalga oshirish;

— nazorat va o'zini o'zi nazorat qilish metodlari. (Ikkinchi guruhda ishning qator yangi metodlari va usullari mavjud).

Muallif quyidagilarni tavsiya etadi:

— bilishga doir o'yinlar, o'quv munozaralari, qiziq vaziyatlarni vujudga keltirish, rag'batlantirish, tanbeh berish va nazorat metodlari.

T. A. Ilina olimlarning tasniflarini umumlashtirib, Y. K. Babanskiyning tasnifini ma'qullagan va tasniflashning quyidagi tartibini tavsiya etgan:

— yangi bilimlarni (o'qituvchining so'zlariga tayangan holda berish uchun foydalanilgan tushuntirish, hikoya, maktab ma'ruza metodlari);

— yangi bilimlar o'zlashtirilishi, mustahkam malakalar shakllanishi uchun foydalaniladigan metodlar: suhbat, ekskursiya, eksperiment va laboratoriya ishi, darslik va kitob bilan ishlash, o'yinlari, mashqlar;

— darsning har bir bosqichida foydalansa bo'ladigan texnik vositalar bilan ishlash metodlari;

— mustaqil ish.

S. P. Baranov o'z tasnifini guruhlar bo'yicha taqsimlaydi. Birinchi guruhga o'qitishning o'qituvchi eng asosiy rol o'ynaydigan

hikoya, suhbat, tasniflash, tushuntirish va hokazolarni kiritadi. Bunda o'quvchining asosiy vazifasi — o'qituvchi mulohazalarining mantiqiga ergashish, bayon qilinayotgan mazmunni tushunish, eslab qolish va keyinchalik o'rganilgan materialni qayta gapirib bera olishdan iborat bo'ladi. Uning fikri o'qituvchi mulohazalarining tizimiga qanchalik yaqin bo'lsa, o'quv materialini o'rganishning tavsiya etilgan yo'li shunchalik ishonchli bo'ladi. O'quvchining asosiy vazifasi — o'qituvchining gaplarini tinglash va ularni tushunib olishdir.

Ikkinchi guruhga o'qishning yo'llari: mashqlar, mustaqil, laboratoriya, amaliy va kontrol ishlar kiradi. O'quvchi faoliyatining xarakteri tavsiya etilgan metodning samaradorligini belgilaydi. O'qituvchining roli bolalarning o'qishiga mohirona rahbarlik qilishdan iborat bo'ladi.

Tasniflashning shunday turlari ham mavjudki, ularda o'qitish metodlari o'qishning tegishli metodlariga: axborot-umumlash-tirish, ijrochilik-tushuntirish, reproduktiv, instruktiv-amaliy va mahsulli-amaliy, tushuntirish-da'vat va qisman izlanishli, undovchi va izlanish tarziga mos keladi (M. I. Maxmutov).

Amalda o'qitish metodlarini tasniflashga bilimlar manbayi mantiqan asoslar bo'yicha (N. M. Verzilin), bilimlar manbayi va o'quvchilarning o'quv faoliyatidagi mustaqillik darajasi bo'yicha (A. N. Aleksyuk, I. D. Zverov va boshqalar) baravar yondashish eng ko'p uchraydi.

S. G. Shapovalenko metodlarning to'rt jihatini: mantiqiy-mazmuniy, protsessual va tashkiliy boshqarilishi jihatlarini ko'rib chiqadi.

Metodlarni tasniflash muammosiga turlicha qarashlar ular haqidagi bilimlar tabaqalanishi va birlashishining tabiiy jarayonini aks ettiradi (Svetlovskaya, Suvorova, Lvov, Mavlonova va boshqalar).

O'QITISHNING OG'ZAKI METODLARI

1. Yangi bilimlarni berish metodlari. Biz o'qitish metodlarini tasniflashda yetakchi metodlardan birini ajratdik. U bilimlar manbayi, ya'ni yangi bilimlar hamda ta'riflarni berish; tushuntirish, hikoya, maktab ma'ruzasi metodlari majmuyidir. Quyida ana shu metodlarning har birini alohida ko'rib chiqamiz.

Tushuntirishni ayrim tushunchalar, voqealar, harakat prinsiplarini og'zaki talqin etish deb anglash lozim. O'qitishning bu

metodida eng asosiy narsa mushohadalarni ilmiy isbotlash mantiqidir. Ilmiy fikrlash mantiqi tushuntirishga qo'yiladigan asosiy talabni belgilaydi. Bu nimani bildiradi, avvalo, o'qituvchi yangi materialni o'tishda foydalaniladigan o'quv predmetining ilmiy mazmunini chuqur bilishi, dars uchun zarur materialni tanlay olishi va tushuntirishning samaradorligini belgilashi kerak. Bundan tashqari, bolalar mazkur materialni o'rganishning maqsadini aniq belgilashi, ularga qiziqarli bo'ladigan faktli materialni tanlashi lozim. Buning uchun esa o'qituvchi o'quvchilarning psixologik va yosh xususiyatlarini yaxshi bilishi, tushuntirishda ularning diqqatini tez jalb etishi va bilishga doir ishlarni faollashtirishi zarur. O'qituvchining nutqi yorqin, aytgan so'zlari bolalarga tushunarli bo'lishi kerak. Ana shu fikrlarimizning dalili sifatida matematika darsini olaylik.

Darsning maqsadi: 1. O'quvchilarni 6 va 7 sonlarini hosil qilish bilan tanishtirish, sonlarni taqqoslashni, 1—7 sonlari ichida miqdoriy va tartib sonlardan foydalanishni mashq qildirish, 6 va 7 raqamlari bilan tanishtirish.

2. O'n ichida sonlar tarkibiga doir bilimlarni mustahkamlash.

YANGI MATERIAL USTIDA ISHLASH

1. O'qituvchi yangi material ustida ishlashni quyidagi savollar bilan boshlashi mumkin: „Biz sizlar bilan qanday sonlarni o'rgangan edik? (1-2-3-4-5) Shu sonlarning qaysinisi eng katta son? (5) Hisoblashda 5 dan keyin qanday son keladi? (6) 6 soni qanday hosil bo'ladi? 5 ta doiracha bor bo'lsa (polotnoga qo'yilgan), ular oltita bo'lishi uchun nima qilish kerakligini ko'rsat“. Chaqirilgan o'quvchi buning uchun 5 ta doirachaga yana 1 ta doiracha qo'shish kerakligini ko'rsatadi. O'qituvchi yana bolalardan so'raydi: „Bola sanoq bo'yicha nechanchi doirachani qo'shdi? (Oltinchi.) Doirachalarning hammasi nechta bo'ldi? (6 ta.) Olti soni qanday yozilishini biladiganlar bormi? Chaqirilgan o'quvchi yoki (xohlovchilar topilmasa) o'qituvchining o'zi 6 raqamini ko'rsatadi va polotnoga qo'yadi. Shundan keyin o'qituvchi bolalarga 6 sonini hosil qilish (5 ta bir xil doirachaga yana 1 ta boshqacha rangli doirachani qo'shish) amalini narsalar bilan bajarishni, so'ngra 6 soni qanday hosil qilinganini kesma raqamlar bilan yozishni buyuradi. 7 sonini hosil qilish ham xuddi shu yo'sinda bajariladi: 6 ta bir xil rangli uchburchakka yana 1 ta boshqacha rangli uchburchak qo'shiladi va kesma raqamlar bilan $(6+1=7)$ yoziladi.

2. Shundan so'ng 5 va 6 (6 va 7) sonlarini taqqoslash ishlari bajariladi. Buning uchun to'plam polotnosida 5, 6 va 7 ta narsadan iborat sonlar pog'onachasi namoyish etiladi. Bunda 6 ning 5 dan 1 ta ko'pligi aniqlanadi. Bolalar tegishli yozuvlarni kesma raqamlar bilan bajaradilar. Keyin darslikdagi rasmlar bo'yicha ishlashga o'tish mumkin.

Parashutchilar tasvirlangan rasmga savollar: „Oldin nechta parashutchi sakradi? (5) Yana nechta parashutchi sakradi? (1) Oltinchi parashutchi sakraganidan keyin hamma parashutchilar nechta bo'ldi? (6) 6 qanday hosil qilindi? (5 ga 1 qo'shildi.) Oltinchi parashutchi sakraganidan keyin parashutchilar ko'paydimi yoki kamaydimi? (Ko'paydi: $6 > 5$ bo'ldi)“. Keyingi rasmga savollar: „Avval nechta samolyot ko'tarildi? (6) Keyin nechtasi ko'tarildi? (1) Hamma samolyotlar nechta bo'ldi? (7) 7 qanday hosil qilindi? (6 ga 1 qo'shildi.) 6 ta ko'pmi yoki 7 ta ko'pmi? ($7 > 6$).“ Uchburchakli yoki to'rtburchakli rasmlar bilan ham ana shu yo'sinda ishlanadi (birliklarni ayirish bilan 5 va 6 sonlari hosil qilinadi).

Sahifaning yuqorisiga yozilgan qator sonlardan tartib munosabatlarini aniqlashda foydalanish mumkin. O'qituvchi: „Sizlar, masalan, kinoteatr zalining bir qatoridagi o'rindiqlarni ko'z oldingizga keltiring“, — deydi va bir o'quvchidan: „Sening o'rnig oltinchi, ikki yoningdagi qo'shnilaring nechanchi o'rinlarda o'tirgan bo'ldi?“ — deb so'raydi. Boshqa o'quvchiga murojaat qilib: „Sening o'rnig yettinchi va sen unga 1 nomerli kreslo tomondan borasan, bunda nechanchi nomerli kreslolar oldidan o'tishing kerak?“ — deydi. Keyin o'quvchilarga shunday savol tashlaydi: „Bola qatorning qoq o'rtasida (to'rtinchi o'rinda) o'tiribdi, uning chap tomonidagi (5, 6, 7) kreslolar va o'ng tomonidagi (3, 2, 1) kreslolarining nomerlarini ayting“. O'qituvchi namunani ko'rsatgach, bolalar 6 raqamini yozadilar, 6 soni hosil bo'lishini ko'rsatadigan nuqtalarni qo'yadilar (bu ishni darslikda berilgan namunaga qarab bajaradilar). 2—3 ta tengsizlikni yozadilar.

O'TILGAN MATERIAL USTIDA ISHLASH VA YANGI MATERIALNI O'RGANISHGA TAYYORLANISH

1. Navbatdagi darsga tayyorgarlik sifatida bolalarga $4 + 1 = 5$, $5 - 1 = 4$, $2 - 1 = 1$, $4 - 1 = 3$ kabi misollarni berish foydalidir. Bolalar tanlash metodidan foydalanib yoki 2, 3, 4, 5 sonlarining tarkibini bilish asosida tushirib qoldirilgan sonlarni qo'yadilar. Shunday savollar o'rta tashlanadi: „5 hosil bo'lishi uchun 4 ga qancha qo'shish kerak? 5 dan nechta olib tashlasa, 4 qoladi?“

1 dan 10 gacha bo'lgan sonlarning 2- qismiga doir dars.
Darsning maqsadi. O'tilganlarni mustahkamlash. O'qituvchi darsni ishning muayyan sharoitlarini hisobga olib tashkil etishi mumkin. Namoyish qilinadigan va individual material bilan o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotda qatoridagi sonlarning qanday hosil bo'lishini, ularning o'sish va kamayishdagi tartibini takrorlash foydalidir. Ana shu maqsadda bolalar sonlar qatoridagi bo'sh o'rinlarni to'ldiradilar, o'sish va kamayish tartibida berilgan sonlardan foydalanadilar, sonlarni berilgan har qanday sondan boshlab, tartibi bo'yicha, masalan, 2 dan 7 gacha, 8 dan 3 gacha aytadilar. (Sanashni davom ettirish o'yini.)

Mustaqil yechish uchun ham misollar berilishi (ularni yechishda ko'rsatmali qurol sifatida „Sonlar pog'onasi“dan foydalanilishi) mumkin. Misollarning bir qismini mustahkamlash darsida tuzsa ham bo'ladi. Misollar qanday yechilganini tekshirish uchun har bir ustundagi misollarni taqqoslash va bolalarni: agar 1 ni ayirsak, 1 ta kamayadi yoki 1 ni qo'shsak, 1 ta ko'payadi, degan xulosaga olib borish g'oyat foydalidir.

Hikoya — xabar shaklidagi yangi materialni yoritish metodidir. Undan hamma sinflarda foydalaniladi. O'quvchilar aytiladigan ma'lumotlarni bilmaydigan yoki kam biladigan quyi sinflarda bu metodni qo'llash juda qulaydir. Lekin yangi materialni hikoya metodidan foydalanib tushuntirish uchun o'qituvchi puxta tayyorgarlik ko'rishi va:

- hikoyaning g'oyaviy yo'nalishini ta'minlashi;
- unda yetarli miqdordagi yorqin va ishonarli misollar hamda dalillar, to'g'ri tekshirilgan ma'lumotlar bo'lishi;
- asosiy fikr va muhim jihatlar bayon qilinishi;
- hikoya tushunarli, sodda tilda aytilishi;
- material jo'shqin ifodalanishi kerak.

Maktab ma'ruzalaridan, asosan, yuqori sinflarda foydalaniladi. Chunki ular hikoyaga nisbatan uzoqroq davom etadi. Mazkur ma'ruzalar faqat o'quv dasturining yirik va muhim masalalari bo'yicha o'qiladi.

Yangi bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash, ko'nikma va malakalar hosil qilish uchun foydalaniladigan metodlar. O'qitish metodlarining birinchi guruhidan farqli o'laroq, ularning ikkinchi guruhida o'quvchilar yangi materialni bilishda faolroq qatnashadilar. Ular o'qituvchining savollariga javob qaytaradilar (suhbat); kuzatishlar o'tkazadilar (ekskursiya); ta'lim vositalari orqali mustaqil

bilim oladilar (kitob, darslik bilan ishlash); olgan bilimlarini turli vositalar bilan mustahkamlaydilar (o'yinlar, mashqlar).

Suhbat ta'limning keng tarqalgan usuli bo'lib, darsning istalgan bosqichida qo'llanishi mumkin. Suhbatning to'rt xil turi mavjud bo'lib, ular: yangi bilimlar berishda, bilimlarni mustahkamlashda, olingan bilimlarni tekshirishda, o'tilgan materialni takrorlashda qo'llaniladigan suhbatlardir. Yangi materialni tushuntirishdagi suhbat, asosan, o'quvchining shaxsiy tajribasiga tayanadi. Uning manbayi ko'rsatmali qo'llanmalar, darslik materiallari, jadval va hokazolar bo'lishi mumkin.

Yangi bilimlar berishga doir suhbatni induktiv yo'l bilan (ya'ni xususiy ma'lum yoki zarur voqealardan umumiy voqealarga qarab borish tarzida) yoki deduktiv yo'l bilan (ya'ni umumiy hodisadan xususiy hollarga qarab borish tarzida) o'tkazish mumkin. Bilim berishning induktiv va deduktiv yo'llari o'zaro bog'liqdir. Masalan, o'qituvchi qator misollarni aytishi va keyin xulosa chiqarishi yoki umumlashtirishi mumkin (induksiya).

Yangi bilimlar berishda evristik suhbatdan foydalaniladi. Bu metod o'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir vazifa qo'yib, ularni og'zaki savollar orqali ana shu vazifani hal qilishga olib borishda qo'llanadi. Suhbatni muvaffaqiyatli o'tishi savollarning mohirlik bilan qo'yilishiga bog'liqdir. O'qituvchining savollari, avvalo, qisqa va aniq bo'lishi, mantiqiy izchillikda berilishi, o'quvchining fikrini uyg'otishi: uni o'ylashga, tahlil qilishga, taqqoslashga majbur etishi, yangi hodisalarni tushunishga undashi kerak. O'qituvchilar savollarga to'la, ongli ravishda va asosli javob berishlari, mustaqil fikrlarini aks ettirishlari lozim. Suhbatni bilimlarni mustahkamlash uchun ham o'tkazish mumkin. U o'qituvchining axborotidan keyin yoki darslikdagi materialni mustaqil ishlab chiqilgandan keyin o'tkaziladi. Suhbat mustahkamlovchi metod sifatida bilimlarni tekshirish va baholash jarayonida ham o'tkazilishi mumkin. Suhbat mustahkamlovchi metod sifatida bilimlarni tekshirish va baholash jarayonida ham o'tkazilishi mumkin. Suhbat usuli munozara va mubohasa metodlariga kiradi. Quyida ushbu metod asosida bitta darsni misol keltiramiz.

O'qish darsi. Mavzu: urg'u

„Jonajon o'lkamizning hayvonot dunyosi“. 1. O'qituvchi darsning boshida ilgari bajarilgan ishlarni umumlashtiradi va shunday deydi: „Endi sizlar nutqimiz gaplardan tuzilishini, gaplar esa so'zlarga bo'linishini bilasiz: sxemalar yordamida yoza olasiz,

soʻzlarni qismlarga, boʻgʻinlarga ajratish mumkinligini bilib oldingiz va soʻzda nechta boʻgʻin borligini aniqlashni oʻrgandingiz“.

2. Uy vazifalarini tekshirish. Bolalarning yozda oʻrmonga qilgan sayrlari haqida hikoyalari tinglanadi. Ular hikoyada uchragan ikki boʻgʻinli soʻzlarni ajratadilar. Qiynalib qolsalar, oʻqituvchining oʻzi boʻgʻinli tahlil qilinadigan soʻzlarni koʻrsatadi. Keyin uch va bir boʻgʻinli soʻzlar ajratiladi. Soʻzlarni oldin butunligicha, soʻngra boʻgʻinlab talaffuz qilinadi. Dorskaga tegishli sxemalar chiziladi.

3. Mazkur joyda yashaydigan hayvonlar va qushlar haqida suhbat oʻtkaziladi. Bolalarning hayvonlar, ularning xatti-harakati, yashash tarzi toʻgʻrisidagi bilimlari aniqlanadi. Oʻqituvchi tulki haqidagi topishmoqni aytadi, bolalar uni topadilar va qanday qilib topganliklarini tushuntiradilar. Keyin oʻzlarini mustaqil holda boshqa hayvonlar (quyon, boʻri va hokazolar) haqidagi topishmoqlarni aytadilar. Oʻqituvchi hayvonlar toʻgʻrisidagi suhbat davomida tabiatni kuzatishda hayvonlarga eʼtibor berish va ehtiyotkorlik bilan munosabatda boʻlish kerakligini uqtiradi.

4. Turli narsalarning rasmlari koʻrib chiqiladi, *choynak*, *piyoz*, *burgut*, *devor* kabi soʻzlarning boʻgʻinlari aniqlanadi. Soʻzlarni bir necha marta butunligicha va boʻgʻinlab, keyin, aksincha, boʻgʻinlab va butunligicha talaffuz qilinadi.

5. Urgʻu ustida ishlash boshlanadi. Oʻqituvchi bolalarga quyidagilarni aytadi: „Sizlar rasmlarning ostidagi soʻzlar sxemalarida boʻgʻinlar chegarasini bildiradigan koʻndalang chiziqchalardan tashqari soʻzlar ustida qiya chiziqchalar ham borligiga eʼtibor bergandirsiz. Hozir ana shu chiziqlar nimaligini bilib olasiz.

Chap tomonning yuqorisidagi rasmga yana bir marta qarang. Unda nima tasvirlangan? (Bulbul.) Shu soʻzni xor boʻlib ayting. Endi uni boʻgʻinlab talaffuz qiling.

Unda nechta boʻgʻin bor ekan? (Ikkita.) Endi har biringiz soʻzni qattiq ayting va uning har bir qismi, har bir boʻgʻini bir xil ovozda talaffuz qilinishi yoki qilinmasligiga eʼtibor bering. (Boʻgʻinlarning biri kuchliroq ovoz bilan talaffuz qilinadi.) Bu qaysi boʻgʻin? (Birinchi — bul.) Ana shu boʻgʻin soʻzda kuchliroq ovozda aytilishi bilan ajraladi, u urgʻu bilan talaffuz qilinadi. Mana shu soʻzning sxemasiga yana bir marta qarang. U nechta qismga boʻlingan? (Ikki qismga.) Ulardan qaysi birining tepasiga qiya chiziq qoʻyilgan? (Birinchisining tepasiga.) Bu soʻzning qismlaridan qaysinisi kuchliroq ovoz bilan talaffuz qilinadi? (Birinchisi.) Demak, unga urgʻu tushadi, tepadagi chiziqcha esa ana shu boʻgʻin urgʻu ostida ekanini bildiradi. Boshqa soʻzlar ustida ham shu yoʻsinda ishlanadi.

O'qituvchi quyidagicha xulosa chiqaradi: „Odatda, har bir so'zda qancha bo'g'in bor bo'lsa ham, unda faqat bitta urg'u bo'ladi. So'zlardagi urg'uni to'g'ri va tez aniqlash juda muhimdir. Agar urg'u noto'g'ri qo'yilsa, so'zni bilish va uning nimani anglatishini tushunish qiyin bo'ladi“.

6. Dars oxirida o'yin o'tkaziladi: „Bilmasvoy ikkita qanday sxemani ko'rsatyapti? Ana shu ikki sxema nimasi bilan farqlanadi? Kim biladi? 1-sxema qaysi so'zga mos keladi? Bilmasvoyga so'zlarga to'g'ri urg'u berishda ko'maklashing“.

7. Uyg'a vazifa. Bilmasvoy ko'rayotgan har qaysi sxemaga ikki-uchtadan, masalan, *oyna*, *parta*, *sumka* singari so'zlarni tanlash.

Ta'limiy suhbat. Ekskursiya, amaliy ish va yangi materialni tushuntirgandan keyin ularni mustahkamlashda, takrorlashda, shuningdek, ekskursiya va yangi materialni tushuntirish davomida o'qituvchi o'quvchilar bilan suhbatlashadi. Suhbatni o'quvchilar shaxsiy tajribalari va kuzatishlari, mavjud bilimlari asosida o'qituvchining savolini tushunadigan va unga javob qaytara oladigan bo'lganlaridan keyin o'tkazish mumkin. Agar ana shunday sharoit (bilimlar, tajriba va kuzatishlar) bo'lmasa, o'quvchilar hech qanday tasavvurga ega bo'lmagan narsalar, hodisalar to'g'risida suhbat o'tkazishning mutlaqo foydasi yo'q.

Har qanday suhbatning asosini didaktik masala tashkil etadi. Ana shu masala suhbatning vazifasini va xarakterini, hatto uning turini ham belgilaydi. Shunga ko'ra, ta'limiy va evristik-ta'limiy suhbatlar bo'ladi.

Ta'limiy suhbat o'rganiladigan materialni yanada mustahkamlash, chuqurlashtirish va takrorlash maqsadlariga xizmat qiladi. Yangi mavzu tushuntirilgach, garchi har bir bola faol qatnashmasa ham, ularning xotirasi va tafakkurini rivojlantirish uchun suhbat o'tkazish zarur. Unda to'g'ri fikr yuritish uchun misollarning namunalari bo'ladi. Bundan tashqari, adabiyot, jamiyatshunoslik va boshqa fanlarga doir darsliklardagi suhbatlarda o'quvchilarning o'qituvchi aytgan g'oyalarga to'g'ri kelmaydigan xususiy fikrlari yoki tushunchalari ham ma'qullanadi, o'qituvchi o'quvchilarning javoblarini e'tirof etishga yoki rad qilishga shoshilmaydi. Aksincha, sinfda ular o'z fikrlarini yoki mustaqil mulohazalarini erkin aytishlari uchun sharoit yaratishga harakat qiladi.

Javoblarni baholashda esa ularning shunchaki to'g'ri yoki noto'g'riligini qayd qilish bilan cheklanmay, balki o'quvchilarning javoblaridan ozgina bo'lsa-da, to'g'ri fikrlarini izlaydi. Ulardan zarracha haqiqatni topsa, uni o'zi qisqa va yaqqol qilib takrorlaydi,

o'quvchining mustaqil fikr yuritganini ta'kidlaydi va uni shunday qilishga da'vat etadi. Muvaffaqiyatli fikrlar, hatto ayrim ifodalar mazkur mavzuda nima haqida gap borayotganini tushunishga yo'l ochsa, ta'limiy suhbatning evristik-ta'limiy suhbatga aylanishi uchun xizmat qiladi. Noto'g'ri javoblar, agar jiddiy bo'lmasa, o'qituvchi tomonidan qayd qilinmaydi yoki yo'l-yo'lakay tuzatib ketiladi. Noto'g'ri javoblar esa o'quvchilar tomonidan oydinlik kiritilguniga qadar muhokama qilinadi. To'liq qaytarilmagan javoblarni o'quvchilarning o'zlari to'ldiradilar.

Hozircha maktablarimizda o'quvchilarning bilish ehtiyojlariga taalluqli dolzarb masalalar bo'yicha suhbatlardan ko'p foydalanilmayotir. Fan, texnika, san'at va ishlab chiqarishning dolzarb masalalari yoki ayrim muammolari o'quvchilarni hayajonlantirishi mumkin. Ixtisoslikka doir o'quv predmeti bo'yicha darslarda, xususan hozirgi paytda, o'quvchilarni qiziqtiradigan masalalar muhokama qilinadi. Ba'zan esa bunday masalalar o'quv dasturining chegarasidan ancha chiqib ketadi. Shunday suhbatda o'qituvchi o'quvchilar muhokama qilinayotgan masala bo'yicha uning fikriga ehtiyojmand bo'lishlariga ko'ra qatnashadi. Mazkur suhbat o'quvchilarning shaxsiy ehtiyoji va qiziqishlarini, shuningdek, ularni qiziqtiradigan muammoni aniqlash imkonini beradi. Unda o'quvchilar o'zaro erkin fikr almashadilar.

Munozara. Ta'limiy suhbat bilimlarni o'zlashtirishga zamin tayyorlab, evristik-ta'limiy suhbat ana shu bilimlarni har tomonlama qo'llashga yordam bersa, erkin suhbat bilishdagi mustaqillikni oshiradi. Shu bilan birga, bilishdagi mustaqillikni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim o'quv mashg'ulotlarining har qanday turlari, shakllari va usullari o'rtasidagi bevosita izchillikni vujudga keltiradi.

Munozara suhbatning yanada rivojlanishidir. U ikkita qarama-qarshi nuqtayi nazarining to'g'riligini isbotlash zarurati tug'ilganida vujudga keladi.

Munozara davomida o'quvchilarning fikrlashidagi xususiy cheklanish barham topadi, bilishga qiziqish ortadi va mustaqil mulohaza yuritish rivojlanadi.

O'QITISHNING INDUKTIV VA DEDUKTIV METODLARI

O'qitishning induktiv va deduktiv metodlari — o'quv material mazmunining xarakteri va mantiqini yoritish usulidir.

O'qitishning **induktiv metodi** — o'qituvchi va o'quvchining turli

variantlardagi faoliyatidir. Bunda o'qituvchi avval dalillarni tushuntiradi, tajribalarni, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish qiladi, umumlashtirish va tushunchalarni ta'riflash bo'yicha mashqlar bajarishni tashkil etadi. O'quvchilar oldin xususiy faktlarni o'zlashtiradilar, keyin xulosalar chiqaradilar va o'quv materialini umumlashtiradilar. Yoki o'quvchilar oldiga xususiy qoidalaridan umumiy xulosalargacha mustaqil mushohada yuritishni talab qiladigan muammoli topshiriqlar qo'yiladi. O'quvchilar esa dalillar ustida mustaqil holda fikrlaydilar va tegishli xulosalar chiqaradilar hamda umumlashtirish qiladilar.

Deduktiv metod — o'qituvchining avval umumiy qoidalarini, ta'riflarni aytishi, keyin asta-sekin xususiy hollarni, muayyan vazifalarni keltirib chiqarish usulidir. Bunda o'quvchilar umumiy qoidalarini idrok etadilar, formulalarni o'zlashtiradilar, keyin esa ulardan kelib chiqadigan natijalarni egallaydilar.

Agar mana shu metodlar taqqoslansa, o'quvchilar ma'lum mushohadalarini keltirib chiqaradigan faktlar va materialni o'zlashtirishlariga ko'ra induktiv metod foydaliroqdir. Masalan, o'qituvchi matematik masalaning yechimini yoritadi, keyin o'quvchilarga ana shu xildagi masalani mustaqil holda yechishni tavsiya qiladi, lekin bunda fikrlash tez rivojlanmaydi va materialni o'rganishga ko'p vaqt ketadi. Deduktiv metod materialni tezroq o'tishga yordam beradi va bunda mavhum fikrlash faolroq rivojlanadi. O'qitishning induktiv va deduktiv metodlarida uning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlari, shuningdek, reproduktiv yoki muammoli izlanish metodi ham qo'llaniladi.

Ta'limning reproduktiv xarakteri, asosan, o'quvchilarning ijodiy faoliyatidir. Fikrlashning xarakteri — o'qituvchi bergan o'quv axborotini faolroq idrok etish va eslab qolish, o'qitishning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlaridan hamda usullaridan foydalanmay, mazkur metodlarni qo'llab bo'lmaydi. Reprodutiv metodda o'qituvchi faktlarni, isbotlarni, tushunchalar ta'rifini to'la bayon qiladi, asosiy masalaga alohida e'tibor beradi.

O'qitishning reproduktiv metodida ko'rsatmalilik ham qo'llaniladi. Reprodutiv yo'sindagi amaliy ishlar o'quvchilarning namuna bo'yicha ilgari yoki endigina o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llashi bilan farqlanadi. Ammo bunday ishlarda bilimlarni mustaqil holda boyitish amalga oshmaydi. O'qitishning muammoli-izlanish metodi muammoli ta'limda qo'llaniladi.

REPRODUKTIV TA'LIMDAN AMALIY TA'LIMGA O'TISH

Biz maktabda insonga hayotiy masalalarni mustaqil holda hal qilishni o'rgatamiz. Buning uchun faqat bilimlar emas, balki ularni ishlatish va turli sharoitlarda qo'llash ko'nikmasi ham kerak. Ana shu nuqtayi nazardan hozirgi maktabda ustunlik qiladigan o'qitishning reproduktiv usuli maqsadga muvofiq emas.

Masalan, hozir teatrlashtirish keng tarqalgan. Bunda jiddiy spektakllarni qo'yish haqida gap borayotgani yo'q. Darsda kichik sahnani o'ynash: bolalarga tasodifan qadimgi odam uchrab qolsa, u bilan nimalarni gaplashishlarini o'ylab ko'rishni taklif qilish mumkin. Shu payt birdan shkafning eshigi ochilib, undan „ibtidoiy odam“ chiqadi. U teriga o'ralgan va qo'liga so'yil ushlab olgan. Teri bo'lmasa, ag'darma nim po'stin kiyadi. So'yilning og'irligini chamalab va terini siypalab ko'rib, „ibtidoiy odam“dan uning qabiladoshlari va yuz ming yil avval qanday yashaganini so'rash o'quvchilar uchun qiziqarli. Undan gugurtsiz olov yoqishni ham o'rganish mumkin.

Bilishga doir yurishlar va ekskursiyalar barchaga ma'lum. Lekin bunda bolalarning o'zlari muammolarni qo'yishlari, gipotezalarni bayon qilishlari va ularga javob topishlari muhimdir. Bu borada daladagi o'simliklarning nima uchun har xil o'sishi, gunafshaning chiroyliligi va hokazolar haqida fikr yuritish g'oyat foydalidir. Sinfda o'quv jarayonini bolalarni qiziqtiradigan savollarga javob topish yo'sinida tashkil qilish mumkin.

Hech qachon unutmaslik kerakki, pedagogik jarayonning ikkita qatnashchisida — o'qituvchi va o'quvchida ikki xil maqsad bo'lishi mumkin. Masalan, o'qituvchi o'quvchini tabiat hodisalari bilan tanishtirishni istasa, o'quvchi o'yin uchun vaqt topish haqida o'ylaydi. Buni bitta yo'ldan ikki xil maqsadga qarab borish desa bo'ladi.

Faoliyatga intilishning eng yaxshi omillaridan biri hayratlanishdir. O'qituvchilardan o'quvchi darsdan nima olib ketishi kerakligi so'ralsa, ular: uyga vazifa, yangi bilimlar, baholar, deb javob beradilar. Aslida o'quvchi uyiga zavq-shavq va qoniqish bilan, yana darsga kelish ishtiyoqi bilan qaytishi kerak. O'qituvchining darsda nimanidir amalga oshirishga ulgurmagani hech gap emas. Uning bolalarda uyg'otgan qiziqishi keyingi safar kamchilikni to'ldirishda unga yordam beradi. Dars oxirida o'qituvchi bolalarni hayratlantiradigan savolni ochiq qoldirsa, bolalar sarguzashtlarning davomini kutgandek u bilan yana uchrashishga intiladilar.

Afsuski, darsliklarimizdagi matnlarda aqlga nomuvofiq fikrlar uchramaydi, barcha ziddiyatlar bartaraf etilgan va shunga ko'ra

darsliklar zerikarli. Odatda, dastlabki manbalarda aqlga nomuvofiq fikrlar, ziddiyatlar, to'qnashuvlar juda ko'p bo'ladi. Dastlabki manbalardan foydalanish yaxshi, lekin ularni o'qish qiyin. Shuning uchun, bir tomondan, bolalar tushunadigan tilda yozilgan, ikkinchi tomondan, o'zaro zid fikrlar uyg'otadigan mazmundagi o'quv matnlari zarur.

Bizning juda bo'sh o'quv materiallarimizni xayoliy qo'shimchalar bilan jonlantirish mumkin va bu ish murakkab emas. Masalan, o'qituvchi darsni quyidagicha boshlaydi: „O'zimizni kosmik kemada uzoq galaktikadagi noma'lum planetaga uchib kelgandek his qilamiz. Undagi hamma sharoit xuddi yerdagidek, lekin faqat tortish kuchi kam. Unda qanday hayvonlar yashashi mumkin?“ Bu holda bolalarni maqsadi mazkur planetada hayvonot dunyosini ko'paytirishdan iborat bo'ladi. O'qituvchi esa ularga yerdagi hayvonot dunyosini o'rgatishni ko'zlaydi. O'qituvchi ham, o'quvchilar ham o'z maqsadlariga erishadilar, binobarin, taqqoslash bilishning yaxshi yo'lidir.

Maktablarimizdagi o'quv predmetlarning mazmunida asosiy e'tibor definititsiyalarga, ya'ni tushunchalarni ta'riflashga qaratilgan. Lekin ana shu tushunchalarga turli nuqtayi nazardan qarash g'oyat foydalidir. Har qanday obyekt o'zi haqidagi tushunchaning ta'rifidan ancha boydir. Bolaning miyasiga tushunchalar ta'rifini qanchalik ko'p tiqishtirsak, ana shu boylikning imkoniyatlari shunchalik yo'qolib boradi.

O'qituvchining materialni takrorlash va mustahkamlashga qaratilgan vazifalari ham o'quvchilarning faoliyatini kuchaytirishi lozim. Uyg'a beriladigan vazifaning o'qish va so'zlashdangina iborat bo'lishi ma'qul emas. Undan ko'ra bolalarning o'qituvchiga savollar bergani yaxshiroqdir. Ammo o'tilgan mavzu bo'yicha berilgan savollar o'quvchilarni yangi bilimlarni o'zlashtirishga tayyorlashi kerak. Suv solingan idish isitilsa, itarilish kuchi qanday o'zgaradi? O'qituvchi darsda isbotlagan qoidalarni amalda sinab ko'rishni bolalarga tavsiya etishi mumkin. Chunki bahslashish uchun bilim kerak.

Hozir maktablarda o'quvchilarga o'zlari o'rganadigan predmetlarni yoki mavzularni tanlash huquqini berish mumkinligi xususida gaplar bo'layotir. Bolaga ko'chaga chiqishdan oldin etigini kiyish yoki kiymasligini aytish kerak emas. Chunki u „kiymayman“ deyishi mumkin va so'ragan kishi mulzam bo'lib qoladi. Unga etikni avval chap yoki o'ng oyoqqa kiyishini aytish boshqa gap. U o'zining tanlash huquqidan qoniqish bilan foydalanadi.

O'QITISHNING AMALIY METODLARI

1. Ta'limiy topshiriqlar. Maktablardagi ta'limning hamma bosqichlarida o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish juda muhimdir. Lekin kichik yoshligidan boshlab ularning ijodiy fikrlashini shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Chunki boshlang'ich sinflarda, xususan, ta'limning birinchi yili bolalarda o'qish qobiliyatlari shakllana boshlaydi.

O'quvchining ijodiy fikrlashi yangilik kashf etishida, ko'rila-yotgan narsani yaratishning boshqacha usulini topishda, o'quv materialidan o'zgacha bog'lanishlarni ochib berishi va hokazolarda aks etadi. O'quvchilarning namunaga tayanmay qandaydir yangi narsani yaratish qobiliyati ijodkorlikni talab qiladigan faoliyatda rivojlanadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishda ta'limiy topshiriqlar muhim rol o'ynaydi. Bunday topshiriqlar fikrlash faoliyatining maqsadi sifatida xizmat qiladi va uning xarakterini belgilaydi.

Topshiriqlarning har xil turlari kichik maktab yoshidagi o'quvchilar fikrlashining rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. O'quv faoliyatida reproduktiv topshiriqlarning ko'p qo'llanishi bolada ilgari o'zlashtirgan bilimlarini va ish usullarini qayta tiklashga intilishni, namunaga qarab ishlash odatini vujudga keltiradi va bu odat fikrlash jarayonining reproduktiv asosiga aylanadi. Lekin ijodiy fikrlash ishning andazasiz usullarini amalga oshirishni, yangi maqsadlar qo'ya olishni, nazorat qila bilish va baholashni, rejalashtirishni, tahlil, taqqoslash va umumlashtirishning o'ziga xos usullarini, baholash mezonlarini shakllantirishni talab qiladi. O'quvchilarda mazkur fikrlash jarayonlarini tarkib toptirish uchun darsda produktiv topshiriqlarni qo'llash, ularning bevosita ijodiy fikrlashi maqsadlar qo'yishga, rejalashtirishga, umumlashtirishga, shuningdek, nazorat qilishga va baholash kabi jarayonlarni rivojlantirishga qaratilishi kerak.

Maqsadlar qo'yish jarayoni matn, rasm mazmuniga savollar tuzish, javob qaytarayotgan o'quvchiga qo'shimcha savol berish, masalaning shartlariga turli savollar qo'yish va hokazolarda amalga oshadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ishni rejalashtirish ko'nikmasini rivojlantirish uchun ular bilan o'zlarining kelgusidagi darslarda har qanday topshiriqlarni bajarishdagi xarakterlarini qanday tasavvur

etishlarini doimiy ravishda muhokama qilib borish zarur. Shuningdek, darslarda hikoyaning rejasini tuzish, bayon yozish, masalalar yechish kabi topshiriqlardan keng foydalanish kerak.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy fikrlashni shakllantirish zarurligi o'qituvchining oldiga o'quv jarayonida o'quvchilarda tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlardan ham keng foydalanish vazifasini qo'yadi. Ana shu jihatdan matematika darslarida, xususan, masalalar yechishda katta imkoniyatlar mavjud bo'ladi.

Fikrlash faoliyatining nazorat-baholash mexanizmini shakllantirish har bir darsda o'quvchilarni faqat faoliyatning natijasini emas, balki ana shu faoliyat jarayonida tegishlicha baholashni ham amalga oshirishga undaydigan topshiriqlardan foydalanishni talab qiladi.

Dars strukturasiga produktiv topshiriqlarni kiritish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda yangi maqsadlar qo'yish, rejalashtirish, andazasiz tahlil qilish, taqqoslash, nazorat qilish va baholash kabi fikrlash jarayonlarini shakllantirishning asosiy shartlaridan biridirki, bu jarayonlar ijodiy fikrlashning rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

NAZARIY BILIMLARDAN FOYDALANILADIGAN MASHQLAR

Maktab amaliyotida mashqlar o'tkazish uchun o'quvchilarning nazariy bilimlariga murojaat qilishning ba'zi yo'llari belgilangan. Bu ishning eng keng tarqalgan, lekin eng kam samarali usuli — dars rejasida ko'zda tutilgan mashqlarni bajarishda tayaniladigan ma'lum tushunchalar va qoidalarni og'zaki qayta tiklashdir.

Mashqlarni bajarishdan oldin nazariy materialni takrorlashning samaraliroq usuli mazkur materialni qo'llash bo'yicha amaliy topshiriqlarni qo'yishdir. Bunday topshiriqlarga tanlanma diktant o'tkazishda ma'lum so'zlar yozishni, nutqning ma'lum bo'laklarini qisqa vaqt ichida tahlil qilishni, nutqning ahamiyatli qismlarini ajratishni, didaktik tarqatma material bilan ishlashda ma'lum orfogrammalarni qayd qilishni, masalalar yechishda asos bo'ladigan matematik ifodalar bilan ishlash va hokazolarni kiritish mumkin.

Mashqlar o'tkazishda nazariy materialga murojaat qilishning navbatdagi usuli o'quvchining keyingi amaliy ishni bajarishdan oldin uning yo'llarini asoslashidir.

Amaliy ishlarni bajarish vaqtida nazariy asoslash pedagogik jihatdan o'zini oqlagan. Bu usulni ikki variantda bajarish mumkin. Bular navbatdagi ishni keng tushuntirish va sharhlashdan iboratdir.

O'quvchilar bilan ularning tayyorgarligidagi ayrim kamchiliklarini to'ldirish bo'yicha ishlashda navbatdagi ishlarni keng tushuntirish o'zini ancha oqlagan. Bunda avval o'quvchidan keng mushohada yuritishni talab qilish lozim va talabni bajarish esa hisoblash usulini chuqurroq anglashni ta'minlaydi.

Mushohada jarayoni asta-sekin kengaya boradi va harakatlar ma'lum tartibda, ketma-ket amalga oshadi. Hisoblash usulini asoslovchi qoidaning yo'naltiruvchi roli yo'qoladi va u faqat qiyinchilik tug'ilganida eslanadi.

MASHQ – O'QUVCHILARDA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH FAOLIYATINING ASOSIY TURI

O'quvchilar malakalarining saviyasi ana shu ishning qanday tashkil etilishiga bog'liq. Mashqlarni tasniflashning bir necha tizimlari mavjud bo'lib, uning hamma turlarini malakalar hosil bo'lishi jarayonidagi o'rniga qarab uch guruhga: *tayyorgarlik*, *o'quv* va *o'rganish* mashqlariga bo'lish mumkin.

Tayyorgarlik mashqlarining vazifasi dasturdagi yangi materialni ongli ravishda o'zlashtirish uchun zarur bilimlar va amaliy ish usullarini esga tushirishdan iboratdir. Masalan, III sinfda fe'llarni o'rganish tajribasi bo'yicha oldin fe'llarni eshitib idrok etish, fe'llning zamon shakllarini aniqlash mashqlari o'tkaziladi. Bolalar so'zlar orasidagi fe'llarni ajrata oladigan bo'lganlaridan keyin ana shu so'z turkumini ongli ravishda qo'llash mashq qilinadi.

Boshqa bir misol. Matematika darsligining mualliflari I. Oxunjonov va N. U. Bikbayevalarning fikricha, 10 ichidagi amallarni mustahkamlashda va ikkinchi o'nlikdagi sonlarni nomerlashni o'rganishda tarkibli masalalarni qo'llashdan oldin quyidagi tayyorgarlik mashqlarini muntazam o'tkazish kerak:

1. Oddiy masalaning shartiga savol qo'yish. Chunonchi, bir qutichada 6 ta, ikkinchi qutichada undan 2 ta kam qalam (opasida 10 ta va ukasida 8 ta marka) bor. Masalaning ana shu shartidan nimani bilish mumkin?

2. Masalaning berilgan shartidagi yetishmaydigan sonni to'ldirish.

Chunonchi, akasida 4 ta daftar bor, aka va singilning daftarlari qo'shilsa, nechta bo'ladi? (Maydonda turgan mashinalarning 3 tasi ketsa, nechta mashina qoladi?)

3. Berilgan savolga javob uchun kerakli ma'lumotlarni tanlash.

Chunonchi, ikkita yashikda qancha olma borligini (qizchada necha tiyin qolganini) aniqlash uchun nimani bilish kerak?

O'quv mashqlari yangi material yoritilishi bilanoq boshlanadi va ana shu materialni o'zlashtirishda yordam beradi. Ularning farqli xususiyati o'quvchilarga o'qituvchining doimiy yordam berishidan iboratdir. Bu yordam ko'pincha bajariladigan ishning usullari va natijalarini jamoa bo'lib muhokama qilishda, sharhlashda o'zining ifodasini topadi. Birinchi o'quv mashqida bolaga baho qo'yish ma'qul emas, chunki undan hali o'rganilmagan narsani so'rash pedagogik jihatdan noto'g'ridir. O'quv mashqlarini o'tkazishda algoritmik ko'rsatmalar, ya'ni aqliy va amaliy harakatlarning didaktik jihatdan o'zini oqlagan turlari belgilangan o'ziga xos xotiranomalar g'oyat foydalidir. Algoritmik ko'rsatmalarning keng doiradagi bir xil masalalarni yechish uchun qo'llanishi maqsadga muvofiq bo'lib, ular ishda to'g'ri natijalarga erishish imkonini beradi.

O'qish darsida hikoyaning rejasini tuzish uchun quyidagicha xotiranoma juda foydalidir. 1. Hikoyani o'qi. 2. Uni qismlarga ajrat. 3. Har bir qismdagi asosiy masalalarni top. 4. Har bir qismga sarlavhalar qo'y. 5. Qismlarning sarlavhalaridan reja tuz.

O'quv topshiriqlarining har xil turlaridan foydalanish o'quvchilarni ishga ijodiy yondashishga va nazariy bilimlarni amalda qo'llashga yordam beradi. Bunga erishish uchun o'quvchilarning bilimlarini ularning dastlabki tushuncha, tasavvur va ko'nikmalarini shakllantirgan materiallardan boshqacha materiallar asosida mustahkamlash va takomillashtirish kerak. Shuningdek, bu materiallar ko'p variantli topshiriqlardan tashkil topib, ularning har biri o'ziga xos bilishga doir va mantiqiy topshiriq bo'lishi maqsadga muvofiqdir. O'rganish mashqlarining ana shunday yo'lga qo'yilishi o'quvchilar ongida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishiga va shunga ko'ra materialning yaxshiroq o'zlashtirilishiga yordam beradi.

Amaliy metodlar o'qitishning og'zaki va ko'rsatmali metodlari bilan uzviy birlikda qo'llaniladi. Chunki mashqlarni bajarish, tajribalarni o'tkazish va mehnat operatsiyalarini amalga oshirishdan oldin pedagog instruktiv tushuntirishlar o'tkazishi kerak. Og'zaki tushuntirish va rasmlarni ko'rsatish, odatda, mashqlarni bajarish jarayonida amalga oshiriladi va uning natijasini aniqlash va tahlil qilish bilan tugallanadi.

4. Laboratoriya ishi tadqiqotchilik metodlari qatoriga kiradi va bunday metodlar yordamida o'quvchilar o'zlari uchun yangilik

kashf etadilar. Boshlang'ich sinflarda laboratoriya ishlari, asosan, tabiatshunoslik va mehnat darslarida o'tkaziladi.

Mehnat darslarida qog'oz, gazlama, loy va boshqa ashyolarning xossalari o'rganiladi. O'quv-tajriba uchastkasida turli o'simliklarning rivojlanishi kuzatiladi.

Maktab laboratoriyasida amalga oshiriladigan ishlar bolalarda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi, asboblarni ehtiyotlab ishlatish, ish o'rnini batartib tutish odatini vujudga keltiradi.

5. O'yin, hozircha, hatto boshlang'ich maktabda ham o'qitishning metodi sifatida tegishli o'rin olgan emas. O'yinlar o'quvchilarning bo'sh vaqti bekor o'tmasligi va ularni jismonan chiniqtirish uchun o'tkaziladi. Ta'limiy o'yinlar darsda yoki darsdan tashqari o'tkazilishidan qat'i nazar, beixtiyor eslab qolish jarayonlarini ancha faollashtirishda, bilish faoliyatiga qiziqishini oshirishda, mustaqil mehnatga tayyorlashda katta ahamiyatga molikdir.

O'yinlarni psixologik-pedagogik tashkil etish, tayyorlash va o'tkazish bosqichlari — o'qituvchining o'yinni tashkil qilish va o'tkazishga nazariy-metodik tayyorgarligi:

- kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshi, o'ziga xos psixologik va tipologik xususiyatlarini o'rganish, ana shu xususiyatlarni hisobga olish hamda ular o'yinning maqsadi, vazifasi va mazmuniga muvofiq ravishda tuzatishni rejalashtirish;

- o'quvchilarning hayotiy tajribasini, qiziqishlarini, mayllari va qobiliyatlarini o'rganish hamda o'yinda ulardan foydalanib, har bir o'quvchida to'la qoniqish hosil qilishni rejalashtirish;

- texnik vositalardan foydalanib, namunaviy o'yinlarni ko'rsatish va tushuntirish;

- o'quvchilarni o'yinning mazmuni, sujeti, maqsadi va vazifalari, bosqichlari, borishi va qoidalari bilan tanishtirish;

- o'quvchilarni o'yin jarayonida o'zini o'zi nazorat qilishga shaylash;

- o'yinga rahbarlikning xarakterini, o'yinda o'qituvchining o'zi ham hakam yoki kuzatuvchi sifatida qatnashishini, yoki rahbarlikni peshqadam o'quvchiga berishini belgilash;

- o'yin jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi;

- o'tkazilgan o'yinni muhokama qilish: qo'yilgan vazifalar yuzasidan o'yinning natijalarini, ishtirokchilarning harakatlarini baholash va ularni rag'batlantirish;

— mazkur o‘yinning o‘quvchilarni vatanparvarlik va baynalmillilik ruhida tarbiyalashdagi samaradorligini pedagogik tahlil qilishdan iboratdir.

O‘yinlarni tashkil qilishda quyidagi pedagogik omillarni hisobga olish zarur:

— o‘quvchilarning o‘yinning mohiyati, mazmuni, bosqichlari va natijasini to‘la tushunishini;

— ularning navbatdagi o‘yin faoliyatiga shaxsan qiziqish bilan ijobiy munosabatda bo‘lishini; o‘yinda zarur bilim, ko‘nikma va malakalarini safarbar etishini;

— o‘yingacha, o‘yin jarayonida va undan keyin o‘qituvchining barcha talablarini bajarishlarini.

Muammoni hal qilishning optimal psixologik-pedagogik shartlari quyidagilardan iboratdir:

— mazmunan dolzarb o‘zbek xalq o‘yinlari majmuasini tanlash;

— o‘quvchilarni o‘yin faoliyatiga emotsional jihatdan shaylash;

— o‘qituvchining kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarni o‘zbek xalq o‘yinlariga qiziqitira olishi;

— o‘zbek xalq o‘yinlariga rahbarlik qilish mazmuni, shakllari va metodlarining birligi;

— o‘yin jarayonining hayotiyligi, uning haqqoniyligi;

— kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘yin faoliyatida qatnashuvining ixtiyoriyligi:

— o‘yinlarning mazmunini asta-sekin murakkablashtirib borish.

O‘zbek xalq o‘yinlarini tanlashga qo‘yiladigan talablar:

— o‘yinlar mazmunining hayotiyligi va haqqoniyligi;

— mazmuni bo‘yicha mosligi;

— sujetning soddaligi, qiziqarliligi va hissiyotlilikligi;

— o‘yinda faol fikrlashni, ijodkorlikni, sezgirlikni, tashabbuskorlik va faollikni, hissiy ta’sirchanlikni, o‘tkir zehn va kuzatuvchanlikni, diqqat-e’tiborlilikni talab qilish;

— o‘yinning o‘quvchilar yoshiga, psixologiyasi va ularning pedagogik tayyorgarligiga mosligi.

O‘qituvchi sinflar bo‘yicha o‘yinlarni „Milliy harakatli o‘yinlar“ (T. Usmonxo‘jayev va b. Milliy harakatli o‘yinlar. Toshkent, „O‘qituvchi“, 2000) kitobidan yoki mahalliy bolalar o‘yinlaridan foydalanishi mumkin.

O‘yinlarni o‘tkazishning tarbiyaviy maqsadi va vazifalari uchta (boshlang‘ich, asosiy, yakunlovchi) bosqichda amalga oshiriladi.

Boshlang'ich bosqich o'quvchilar bilan ularning yoshiga mos, tushunarli, ijodiy yo'sindagi tayyorgarlik ishlarini olib borishdir.

Ana shu ishlar orqali o'yinlar o'quvchilarda o'z xalqining tarixiga, an'analariga: xalq ijodiga, shu jumladan, o'yinlariga, o'zbek xalqining qahramonona, inqilobiy o'tmishiga qiziqish hamda mehnatga hurmat va muhabbat uyg'otishi lozim. Shuningdek, ularda respublikamizning mehnatdagi yutuqlari bilan faxrlanish hissini; xalq yaratgan go'zal narsalarga muhabbat tuyg'usini, tabiatdagi boyliklarni qo'riqlash ehtiyojini tarkib toptirish zarur.

Asosiy bosqich bolalarni bevosita o'yinga tayyorlash, o'yin jarayonida bolalarning har xil o'yin faoliyatini boshqarishi, uyga vazifa berish va hokazolardan iboratdir.

Yakunlovchi bosqich mazkur o'yindagi barcha pedagogik-psixologik jarayonlarning natijalarini jamlashdir.

O'yinlarning samaradorligini oshirishning eng muhim shartlari quyidagilardan iborat:

Psixologik yo'nalishda:

- o'quvchilarning hissiyotli kayfiyati;
- emotsional fondni vujudga keltirish;
- o'yin faoliyatida xohishni tarkib toptirish;
- xayol va tasavvur kayfiyatini hosil qilish;
- faol idrok etish, kuzatuvchanlik va ongli fikrlash, irodalilik.

Pedagogik yo'nalishda:

- o'yin jarayonining izchil va yaqqol maqsadga qaratilishi;
- o'yinning vazifalarini belgilash;
- o'quvchilarni o'yinning mazmuni bilan yaqqol va ifodali tanishtirish;
- o'yinda o'qituvchining bolalar bilan baravar qatnashuvi;
- o'yin jarayonida she'rlar o'qish, kuylash, raqs tushish, taqlid qilish, imo-ishoralarni bajarish, shuningdek, o'yinga tayyorlanish jarayonida o'yinda va uyga berilgan topshiriqlarni bajarishda tasviriy ijod bilan shug'ullanish.

DIDAKTIK O'YINLAR

Didaktik o'yinlar qoidali o'yinlar jumlasiga kiradi va rolli o'yinlarni rivojlantirish predmeti hisoblanadi. Bunday o'yinlar asosini bilishning u yoki bu mazmunini, o'yinning borishi belgilaydigan harakatlarni bajarishga qaratadigan aqliy va irodaviy urinishini tashkil

etadi. Didaktik o'yinlarda asosiy fikrlash jarayonlari — tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish va hokazolar takomillashadi.

Didaktik o'yinlar ta'lim jarayonida bolalarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'yinlar bolaning ijobiy ish faoliyatini kuchaytiradi, ixtiyoriy diqqatini, xotirasini takomillashtiradi. O'yinda o'quvchilar o'zlari sezmagan holda juda ko'p harakatlarni, mashqlarni bajaradilar, turli masalalarni yechadilar.

Didaktik o'yinlarga qo'yiladigan talablar:

1. Didaktik o'yinlar o'quv predmetlari bo'yicha dastur materialiga muvofiq yo'sinda tanlanishi lozim.

2. Didaktik o'yin unda qatnashuvchilarga bilimlar bo'yicha ma'lum talablar qo'yiladigan yo'sinda ishlab chiqilishi kerak.

3. Didaktik o'yinning muvaffaqiyatli o'tishi uning maqsadini yaqqol anglashga bog'liq. Chunki bunda o'quvchilarning fikrini maqsadli yo'nalishga solish, ularning ishini bajarishga qiziqishini oshirish imkoniyati tug'iladi.

4. O'yinlarni tanlashda ma'lum izchillikka rioya qilish ham zarur. Mazmunan qiyin o'yinlardan oldin osonroq o'yinlarni o'tkazib, o'quvchilarni navbatdagi o'yinlarga puxtaroq tayyorlash juda muhimdir. Shu tariqa tahlil, sintez, taqqoslash, tasniflashda mavhumlashtirish, muayyanlashtirish, umumlashtirish singari aqliy operatsiyalarni asta-sekin murakkablashtirib borish shart.

5. Didaktik o'yinlarning qoidasini va tashkil etilishini tuzish va ishlab chiqishda o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning turli (bo'sh va kuchli, faol va loqayd) guruhlarini hisobga olish kerak.

6. O'yinning qoidalari sodda, aniq bo'lishi va yaqqol ifodalanishi lozim.

7. Har bir o'quvchi butun o'yin jarayonida faol ishtirok etishi, o'z „navbatini“ uzoq kutish o'yinga qiziqishni susaytirishi mumkinligini unutmaslik kerak.

8. Har bir o'yinga umumiy va yakka tartibda yondashish, undagi topshiriqlarning qiyinlik darajasini va qanchasi mustaqil holda bajarilishini hisobga olish kerak.

DARSLIKLAR BILAN ISHLASH

O'quvchilar ilgari darsliklardan uyda bilimlarini mustahkamlash uchun foydalangan bo'lsalar, maktab rivojlanishining hozirgi bosqichida esa ulardan yangi material bayon qilinishi bilanoq foydalanishmoqda.

O'quvchi kitob bilan muvaffaqiyatli ishlay olishi uchun tegishli ko'nikma va malakalarni egallashi kerak. Ta'limning hozirgi bosqichida o'quvchilarga darslik bilan mustaqil ishlashni o'rgatish o'qituvchining muhim vazifasidir. Binobarin, ular kelajakda turli bilimlarni o'zlaricha tahlil qilishga, o'rganishga va umumlashtirishga ham majbur bo'ladilar.

Kitob bilan ishlashni o'rganishning dastlabki bosqichida izohli o'qish metodidan foydalaniladi. O'qituvchi bolalarga kitobni diqqat bilan o'qishni, undagi har bir so'z va ifodaning ma'nosini o'ylab ko'rish hamda butun mazmunni qamrab olishni o'rgatadi.

Darslik bilan ishlashning asosiy bosqichlari:

— o'quvchilar sinfda va uyda o'zlari uchun yangi materialni mustaqil holda o'rganadilar. Ishning bu usuli quyi sinflardagi darslarda dastlabki ko'nikmalarni shakllantirish uchun biroz qiyinlik qiladi. Shunday ekan, darslik va kitob bilan ishlashning o'qitish metodi sifatidagi mohiyatini qanday ta'riflash mumkin?

Bu metodning mohiyati bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash, o'quvchilarning darslik va kitob bilan mustaqil ishlashi jarayonida amalga oshishidan, va ayni paytda, ularning kitob bilan ishlash malakalarini egallashidan iboratdir. Mazkur metodning o'zaro bog'liq ikkita muhim tomoni mavjud bo'lib, ular o'quvchilarning o'rganiladigan materialni mustaqil o'zlashtirish va ularda o'quv adabiyoti bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirishdir. Dars mashg'ulotlari tizimida darslik bilan ishlashning to'g'ri yo'lga qo'yilishida o'qituvchining ta'limiy ishlari bilan o'quvchilar faoliyatining o'zaro muvofiqligi masalasi g'oyat muhim ahamiyatga molikdir.

Darslikni mashg'ulotlarni tashkil qilish uchun foydalaniladigan qandaydir yordamchi vosita deb bilmaslik kerak. Dars, avvalo, o'quvchilar uchun muhim bilim manbalaridan biridir. Lekin u bayon etilgan materialni mustahkamlashning va o'quvchilar bajaradigan aqliy ishlarni faollashtirishning samarali vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Ammo buning uchun o'qituvchi darslikni qo'llashda eng muhim metodik talablarga rioya qilishi zarur. U mashg'ulotlarni o'tkazishdagi muayyan holatda darslikni qay yo'sinda qo'llash maqsadga muvofiqligini aniqlab olishi, shu orqali bolalarni fikrlashga rag'batlantirishi, ularning o'rganiladigan materialni quruq yodlash va yuzaki eslab qolishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Shu boisdan dars mashg'ulotlari jarayonida darslik ustida ishlashni tashkil etishga qo'yiladigan ayrim umumdidaktik talablar haqida biroz to'xtalish joizdir.

1. Avvalo, o'quvchilar darsda mustaqil o'rganishi uchun kerakli materialni to'g'ri tanlash muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, o'quvchilar barcha masalalarni o'qituvchining oldindan tushuntirishsiz o'zlashtiravermaydilar. Ko'p mavzular mutlaqo yangi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan va ular umumlashtiruvchi xarakterda bo'ladi.

2. Darslik va o'quv kitoblari bilan ishlashdan oldin doimo o'qituvchi mufassal kirish suhbatini o'tkazishi shart. Unda o'quvchilarni o'rganiladigan mavzudan xabardor qilishi, yangi materialning asosiy masalalariga e'tibor berishi (lozim bo'lsa, doskaga yozishi yoki oldindan tayyorlangan jadvalni ilib qo'yishi), shuningdek, mustaqil ishning tartibini belgilashi kerak.

3. Darslik bilan ishlash butun dars mobaynida davom etmasligi kerak. Uni o'qitishning boshqa shakllari va metodlari bilan birlashtirish lozim. Masalan, darslik bilan ishlab bo'lingach, material qanday o'zlashtirilganini tekshirish, ko'nikma va malakalar hosil qilish, o'quvchilarning bilimlarini yanada chuqurlashtirish bo'yicha amaliy mashqlar o'tkazish kerak.

O'tilgan material ustida ishlash, yangi materialni bayon etish va mustahkamlashda darslikdan foydalanish yo'llarini ko'rsatamiz.

Yuqorida aytilganidek, so'nggi yillarda o'tilgan material ustida ishlashda qo'llanilgan metodika uy vazifalariga o'xshash tayyorlanish mashqlari bilan bog'liq anchagina usullarni o'z ichiga oladi va bunday mashqlar darslik bilan bajariladi. O'quvchilar masalalarni yechadilar, mashqlarni ko'chiradilar, darslikdagi savollarga yozma javoblar qaytaradilar va hokazo. Lekin o'tilgan material bo'yicha darslik bilan ishlashning yana bir turi borki, uni ko'pchilik o'qituvchilar bilmaydilar. Ishning bu turi o'quvchilarning darslikdagi materialni mashg'ulotning boshida, bilimlarni tekshirish oldidan o'qishidir.

O'qitish jarayonidagi rahbarlik didaktik savollar yoki o'qituvchining savollari yordamida amalga oshiriladi. O'quvchi o'qituvchining savollariga tobe bo'lib qolmasligi uchun o'zi o'ziga mustaqil holda savollar qo'yishni o'rganishi, ya'ni o'zicha fikr yuritish ko'nikmasini o'zlashtirishi kerak. Bunga o'qitish jarayonida erishiladi. Buning uchun o'qituvchi nima qilishi lozim? U, avvalo, zarur tushunchalar va operatsiyalarni o'rgatadi. Buni muayyan misollar orqali bajaradi. Ammo har bir o'qituvchi yangi materialni, yangi tushuncha va operatsiyalarni o'rgatganidan keyin ham o'quvchi ularni mustaqil holda qo'llashga qiynalishini biladi.

Qoida tushuntirilishi bilanoq, taklif etilgan topshiriq ustida ishlashda o'quvchida avval ikkita faoliyat, ya'ni qoidani o'zlashtirish

va qoidaning mazmunini tushunish faoliyatlari qo'shilib ketadi. Qoidani o'zlashtirish faoliyatini nuqtayi nazar yoki o'qituvchining savoli boshqaradi. Ayni paytda o'quvchi qoidaning mazmunini tushunishga ham harakat qiladi. Keyingi faoliyat muayyan misolga qaratiladi. Bularning hammasi mazkur vaziyatda qo'shilib ketadi. Agar qoida faqat bitta misol yordamida ko'rsatilsa, u tushuntirilgan vaziyatga o'xshasa-da, boshqa vaziyatlarga o'quvchilar mustaqil holda ko'chira olmaydilar. Shuning uchun o'quvchilarga oldin bir necha misollarni o'qituvchi rahbarligida yechish imkoniyati yaratiladi. Ular qoidani yaxshi o'rgangach va mashqlar bilan mustahkamlagach, asta-sekin murakkablashib boradigan misollar, topshiriqlar asosida mazkur qoidani qo'llash bo'yicha mustaqil ishlar taklif etiladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar darsda endigina o'rganilgan mavzuning o'zini emas, balki ana shu mavzuni o'rganishda qo'llangan usullarni takrorlash yo'li bilan yangi tushunchani mustaqil holda o'zlashtirishga tayyorlanadi. Sinfdagi hamma o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida qandaydir mavzuni o'rganganlaridan keyin o'qituvchi ularga „teskari yurish“ qilishni, ya'ni darsning har bir nuqtasiga qaytishni va unda nima qilingani hamda qanday qilinganini kuzatishni tavsiya etadi. Bunda eng muhimi darsning mazmuni emas, balki o'quvchilarning ana shu mazmun ustida qanday ishlashidir. Bu esa ularga ta'limiy ishning usullarini anglashda yordam beradi. Sinfdagi qanday masalalar qo'yilganini, hodisani tushunishga yoki muammoni yechishga qanday qilib erishilganini bilib oladilar. Bu ish o'qish usullarini egallash mashqidir. Mana shu mashqning natijalarini bir o'quvchi doskaga yozadi, qolgan o'quvchilar darsning qanday o'tganini qayta tiklashda unga yordam beradilar. Buning uchun doska ikki qismga bo'linadi va uning chap tomoniga darsdagi eng muhim faktlar hamda fikrlar qisqacha reja ko'rinishida yoziladi. O'ng tomonga masalalar, sinfdagi bajarilgan barcha ishlar, aytaylik, kuzatishlar, mo'ljallar, topshiriqlarning yechimlari va hokazolar yoziladi. Bu mashq orqali nimalarga erishiladi?

Darsning asosidagi barcha masalalar, harakatlar va ifodalar darsning umumiy mazmunidan ajratiladi va shu tariqa o'quvchilarning tushunishi uchun moslashtiriladi. Natijada o'quvchilar darsda nima qilish lozim bo'lganini va qanday qilinganini bilishga hamda tushunishga odatlanadilar. Vaqt o'tishi bilan bilish harakatlarini yangi hodisalarga yoki misollarga ko'chirish ko'nikmalari tarkib topadi. Lekin bilish harakatlarini ko'chirish mashqi o'quvchilar uchun darsda materialning o'zini o'zlashtirishga nis-

batan ancha qiyinroqdir. Ushbu mashqdan koʻzlanadigan maqsad material va oʻqitish vositalari orqali aynan bilish jarayonini anglashdan iborat boʻlishi mumkin.

Koʻrsatib oʻtilgan izlanishlar topshiriqlari savollarga yodlangan darslik matnidani yoki oʻqituvchining tushuntirishidan tayyor holda olingan javoblarni qaytarish emas, balki har bir savolga tegishli javob topishni tavsiya qilishdan iboratdir. Ular aslida evristik — taʼlimiy savollardir. Ana shu maqsadda quyidagi topshiriqlarni tavsiya etish mumkin:

a) kuzatish materiallarini yoki oʻqituvchi bergan mavzu boʻyicha toʻplangan faktlarni tizimlashtirish: asosiy masalalarni ajratish, reja tuzish, faktlarni guruhlashtirish;

b) taqqoslash va umumlashtirish, xulosa chiqarish va uni asoslash;

d) bilimlarni qoʻllash: yangi faktlar va misollar bilan tasdiqlash, hodisani oʻrganilgan hodisa darajasida tushuntirish.

Kuzatishlar, amaliy ishlar, tajribalar, eksperimentlar davomida yaxshi oʻzlashtirilgan bilimlarni emas, balki ularni qoʻllashni ham talab qiladigan savollar va muammolarni oʻz ichiga oladi, murakkabroq izlanishlar amalga oshiriladi.

Darsda bilishdagi mustaqillikning rivojlanishi avval oʻqituvchining yordamidan, darslik, maʼlumotnoma, lugʻat, shaxsiy kuzatish va tajribalardan foydalanib, savollarga mustaqil holda javob topish koʻnikmasini egallash, keyin esa hech qanday yordamsiz oʻrganilgan materialga mustaqil holda savollar qoʻyish koʻnikmasini egallash asosida amalga oshadi. Keyinchalik oʻquvchi boshqacha sharoitda namunaga taqqoslab, topshiriqlarni hal qilish va savollarga javob berish koʻnikmasini oʻzlashtiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Oʻqitish metodi va usuli tushunchalarini izohlab bering.
2. Hozirgi oʻqitish jarayoniga qanday talablar qoʻyilmoqda, ayting. Oʻquvchilarda darsga qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangi elementlar bilan boyitish uchun nima qilish kerak?
3. Oʻqitish metodi oʻqituvchi va oʻquvchilarning nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining taʼlimiy vazifalarini bajarishga qanday talablar qoʻyadi? Misol keltiring.
4. Darsning turlari va mashqlarni tushuntirib bering. Didaktik oʻyinlarning taʼlim jarayonida bolalarni oʻqitish, tarbiyalash va kamol toptirishdagi ahamiyatini izohlab bering.